

Юрій Шанін

© МІФИ ©
І ЛЮДИ
ОЛІМПІЇ

Нариси

Для середнього шкільного віку

КИЇВ
«ВЕСЕЛКА»
1980

ББК 75.4
7А.02
Ш20

776 год до нашей эры. На мраморной стеле появилось первое имя победителя Олимпийских состязаний. Первое! Впервые! Но действительно ли Олимпийские игры берут свое начало от этой даты? Об этом читатель узнает из нашей книги посвященной Олимпиадам древности.

Художник
ГЕННАДІЙ ЯСИНСЬКИЙ

Ш 70803—069 174—80 4802010000
М206(04)—80

© Видавництво
«Веселна», 1980.

ЗАПИТАННЯ ДО ЧИТАЧА

Чи замислювався ти коли-небудь, мій юний читачу, над тим, яке з наших нинішніх спільних на всій планеті свят найдавніше?

Новий рік? Але ж навіть зараз, не кажучи про минувшину, у різних народів існують різні календарі. І тому далеко не у всіх країнах зустрічають це свято саме в ніч з 31 грудня на 1 січня.

Свято урожаю? Так, це дуже давня й радісна традиція. Але згадаємо, що численні південні народи збирають урожай двічі і навіть тричі на рік. Отже, й тут не можна говорити про якусь єдину, спільну дату.

Ну а святкування дня народження? Гай-гай! Тут ми аж ніяк не знайдемо спільності. Адже кожна людина має свій день, і в даному разі про якусь глобальність говорити не доводиться...

Та якщо ти наполегливо провадитимеш свої пошуки, то врешті-решт дійдеш висновку: таким святом є Олімпійські ігри.

Своїм корінням це мирне свято сягає в доісторичні часи. З покоління в покоління передавались міфи про легендарних засновників ігор, аж поки на мармуровій дошці було нарешті записано ім'я олімпійського переможця. Відтоді й бере свій початок історичний період найвеличшого свята стародавніх еллінів.

Відбулося це 776 року до нашої ери. І цю дату вважають наріжним каменем у біографії Олімпійських ігор. Отож, читачу, навіть за офіційним календарем енергійне й своєрідне життя цих змагань (щоправда, з деякою перервою) триває, вважай, три тисячоліття.

Та з кожним новим чотирьохліттям ми переконуємось: Олімпійське свято, всупереч своєму досить-таки похилому вікові, зовсім не старіє! Скоріш навпаки: молодіє, набуває дедалі грандіозніших масштабів і популярності. З свята еллінів воно вже давно перетворилося на радісне всесвітнє торжество.

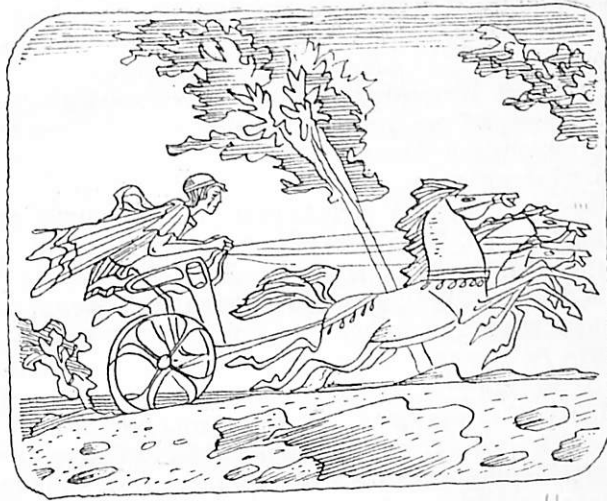
Коли місто, що здобуло почесне право бути господарем чергової Олімпіади, гостинно відчиняє двері своїх готелів, вокзалів, морських та повітряних портів, сюди з'їжджаються та злітаються найсильніші, найпрудкіші, найспритніші спортсмени з п'яти континентів світу.

І ось честь приймати гостей випала столиці нашої Батьківщини Москві. І нашому зеленому Києву. І всій Країні Рад.

...Кажуть, що Машину Часу досі не винайдено. Це і так, і не так!

Адже ми здійснимо сьогодні, читачу мій, подорож у глибину віків. Подорож на Машині Часу, яку побудували історики, археологи та ще філологи. Вони вміють мандрувати в минулому!

Глава I ТРИ ЛЕГЕНДИ, АБО ЯК ЗМАГАЛИСЯ БОГИ ТА ГЕРОЇ

Дуже жарко буває влітку в Олімпійській долині. В тій самій долині¹, де ще за три тисячі років до наших днів змагалися найкращі атлети Стародавньої Греції.

А якщо вірити легендам і міфам, то тут завзято виступали спортивну першість навіть уславлені грецькі герої та всемогутні, безсмертні боги...

Найбільша спека припадала якраз на елідські місяці аполлоній та парфеній, що приблизно відповідають нашим серпню та вересню. Тоді й розпочиналися тут античні змагання.

Та дошкуляла не тільки страшенна спека. Міриади безжальних гедзів, мух і комарів просто не давали жит-

¹ Долина ця знаходиться в священній окрузі Олімпія в грецькій області Еліда.

тя атлетам. За легендою, могутній Геракл, який вирішив одного разу помірятися тут силою з гідними суперниками, неймовірно страждав від кровожерних комах. Він навіть приніс жертву Зевсу Апомію, тобто Зевсу Мухобою! І крилаті мучителі були буцімто вигнані за Алфей-річку, яка з давніх-давен протікала Олімпійською долиною.

Втім, чи то Зевс Мухобій не досить уважно поставився до Гераклової молитви, чи, може, «батько богів» у цій ситуації виявився безсилим, та тільки достеменно відомо, що в'їдливі комахи недовго дотримувалися вказаної їм заборонної межі і незабаром, знехтувавши нею, повернулися назад. Бо в наступні століття десятки поколінь античних атлетів були змушені знову й знову приносити жертви Зевсові Мухобою. На превеликий жаль, бажаного ефекту досягали далеко не всі і не завжди.

Проте не будемо за цю неухагу надто у великій претензії до всемогутнього «батька богів». Бо перед учасниками Олімпійських ігор він має значно більшої ваги заслугу. Згідно з еллінською міфологією саме Зевс вважався засновником цих змагань. Він започаткував їх, святкуючи перемогу над своїм батьком Кроном, коли захопив абсолютну владу на землі й на небі, залишивши тільки води Посейдонові, а підземне царство — Плутоні.

Тоді, в перших змаганнях, взяли участь всі найвідоміші представники еллінського пантеону¹. Як надзвичайну і символічну подію міфографи відзначали перемогу бога світла й мистецтв Аполлона в кулачному двобої над богом війни Ареєм. А на біговій доріжці той самий Аполлон випередив навіть «вісника богів» — крилоногого Гермеса...

Є й інші версії про заснування Олімпійських ігор. Ті ж самі міфи приписують цю заслугу Гераклові Ідейсько-

¹ Пантеон — зібрання богів.

му, або, як його ще називають, Гераклові Старшому. Ні, це не той Геракл, що уславився дванадцятьма подвигами. Той був родом з Фів і прозивався Молодшим. Також, Геракл Старший начебто прийшов до Олімпії з Криту і перший влаштував тут спортивні змагання, увінчавши переможця гілками оливи.

Проте найпопулярнішою є версія, що її переповідає легенда про Пелопа.

...Цареві Еліди, могутньому Еномаю, було напророчено, що він загине від руки свого зятя. На лихо, його донька Гіпподамія вродилася напрочуд гарною, і від женихів не було відбою.

Та Еномай, здавалося, знайшов вихід. Кожному, хто сватався до Гіпподамії, він пропонував перегони на колісницях. Умови змагання були жорстокі. Право на руку царівни, а разом з тим і на царську владу в Еліді, давала тільки перемога. В разі ж поразки женихові загрожувала смерть. Еномай знав, на що йшов. Його коні — подарунок самого бога війни Арея — не мали собі рівних. І кожного разу, наздогнавши чергового жениха, цар простромляв його списом. Так безславно загинуло тринадцять женихів. Та ось до Еліди прибув чотирнадцятий — Пелоп.

Син малоазійського царя Тантала (того самого, який за розголошення «небесних таємниць» був покараний богами на довічні муки) Пелоп погодився на страшні умови.

Настав день змагань. Як завжди, цар впевнений у своїй перемозі, він навіть пропонує Пелопу розпочинати змагання першим. Що ж, Пелоп не відмовляється. Ось його колісниця вже мчить рівниною, здіймаючи куляву. Вона дедалі стає меншою і меншою, аж поки зовсім зникає за обрієм.

І лише тоді зійшов на свою колісницю Еномай. Цьвохнув батіг, цар гукнув щось коням, і непереможна запряжка полинула в нестримному леті!

Швидкість невпинно зростає! Впевнено править кіньми Еномай. Ось колісниця пронеслась через миртовий гай, і злякано розлетілися на всі боки полохливі лісові дріади — двоюрідні сестри наших українських мавок.

І знову замаячив на обрії силует Пелопа. Щосили нахльостує юнак спітнілих і стомлених тварин. Та дарма: відстань неблаганно скорочується...

Пелоп уже чує за спиною грізне хропіння суперникових коней. Не втримавшись, озирається і бачить: Еномай підводить правицю з важким ясеневим списом, готовий до страшного удару!.. Ще мить — і... Але та мить якраз і врятувала Пелопа.

Царева колісниця раптом розсипається! На шаленій швидкості падає Еномай на кам'янисту землю і розбивається на смерть. Оракулове пророцтво збулось...

Щасливий випадок врятував Пелопа, чи не так? А виявляється, що не зовсім так. Передбачливий жених підкупив царського візницю Міртіла, і той напередодні змагань пошкодив колісницю, підмінивши металевий заколесник на восковий. «Нечесна гра!» — скажете ви. Атож, чесності в ній мало, але Еномаєву гру також чесною не назвеш...

А прислужливий Міртіл, як склалася його доля? Певно, став вірним і улюбленим слугою щасливого переможця? Отож-бо й ні! Багато Пелоп наобіцяв своєму помічникові у небезпечному змаганні, та, вважає, і рятівникові. Але ж коли дійшлося до розплати, не забавив тих обіцянок виконувати й кинув Міртіла зі скелі в море. А може, й подумав, що той, хто зрадив одного господаря, не забариться зрадити й другого...

Та тільки Міртілу поталанило. Виявляється, він був сином Гермеса, і боги врятували його, забравши на небо. Відтоді народилося там сузір'я Візничий. Отак-то.

Але ж до чого в такій книжці оця, хай навіть цікава й романтична, легенда про Пелопа із царем-страхопо-

лохом Еномаєм і зрадливим Міртілом? Який вона має стосунок до народження Олімпійських ігор?

Виявляється, прямисінький. Річ у тім, що, за цією легендою, Пелоп на честь своєї перемоги і запровадив в Олімпійській долині спортивні змагання!

Так воно чи ні, але те, що в Стародавній Греції ім'я Пелопа було досить популярне, лишається незаперечним. Про це свідчить хоча б той факт, що воно увічнене в назві великого грецького півострова Пелопоннес. Окрім того, в Олімпії з давніх-давен влаштовувались спортивні змагання на честь цього легендарного героя. Це нам достеменно відомо.

Давньогрецькі автори навіть описували могилу Пелопа в Олімпії. А в точно зазначеному місці археологами нещодавно було знайдено поховання і, так би мовити, спортивний реманент тих прадавніх часів. Чи можна в цьому вбачати хоча б часткове підтвердження легенди, а чи це просто випадковий збіг? Поки що на таке запитання важко відповісти щось певне...

Та давайте, облишивши ігри в Олімпійській долині, перенесемося на мить ще в глибші часи, коли про такі урочистості ніхто ніякої гадки не мав.

Що ж, спортивні ігри в еллінів і тоді були у великій шані. Та носили вони в ті далекі часи переважно ритуальний характер. Спортсмени змагалися, скажімо, на вшануванні пам'яті якогось іменитого небіжчика. То міг бути і чесний герць за право володіти його спадщиною. Найбільша частка майна перепадала атлетів-переможцям.

Окрім того, давні греки гадали, що найкращий спосіб віддячити богам за перемогу в бою, за гарний врожай і навіть за вдалий шлюб — це влаштувати на їхню честь спортивні змагання! До того ж самих богів вони уявляли могутніми атлетами, завжди готовими позмагатись у силі, швидкості й спритності.

Якщо не всі боги, то більшість з них були доброзичливцями й опікунами спортсменів. Аполлон, наприклад, допомагав стрільцям із лука, кулачним бійцям (сам, як ми знаємо, здобув перемогу над Ареєм) та ще виявляв приязнь дискоболам — метальникам диска. Бог морів Посейдон незмінно опікав суто сухопутних спортсменів-кіннотників. А Гермес — той вважався охоронцем молодих атлетів. Тому-то в палестрах і гімнасіях — спортивних школах у Стародавній Греції — обов'язково стояли герми, стовпи, увінчані головою Гермеса. Взагалі Гермес був богом «широкого профілю»: він вважався оборонцем і спортсменів-початківців, і купців, і подорожніх, і навіть... злодіїв. І все те через свою легендарну прудконогість.

Як бачимо, на Олімпі атлетів було не менше, ніж в Олімпії. Певною мірою еллінські небожителі були ідеалізованими копіями найкращих спортсменів. У свою чергу елліни, бажаючи бути схожими на «безсмертних», прагнули до інтелектуальної і фізичної досконалості.

Всі давньогрецькі свята і ті, що супроводжувались виступами атлетів, починалися з культових, тобто релігійних, процесій. Елліни дуже шанували своїх богів, проте ритуальна частина ігор мала на атлетів та глядачів скоріше естетичний і моральний вплив, ніж релігійний. Навіть Олімпійські змагання потім, коли вони виникли, також мали ритуальну частину. І вона вважалась найістотнішою на цьому святі. Друга ж частина змагань, спортивна, була лише його прикрасою. Але якраз ця друга і вражала найглибше глядачів, викликала найбільший інтерес. Тому-то якщо описи античних стадіонів і різноманітних змагань ми можемо знайти в творах переважної більшості давньогрецьких письменників, то розповідей про релігійний ритуал, що їх супроводжував, там майже немає, і про нього ми знаємо мало.

Отже, в Стародавній Греції спорт шанувався з незапам'ятних часів. І недарма герої еллінських міфів та

епосу постають перед нами нездоланими атлетами. Ахіллес, наприклад, був прекрасним бігуном, Філокетет — найкращим лучником. Одиссей — той узагалі здобув славу універсального атлета.

Згадували ми тут принагідно Тесея і Геракла Молодшого. Славний переможець Немейського лева, Лернейської гідри та інших міфічних потвор Геракл Молодший теж був причетний до античних ігор. В Олімпії і його шанувували. Онук Пелопа Геракл Молодший у війні з жорстоким і невдячним царем Авгієм, чиї стайні, як ви, звичайно, пам'ятаєте, він вичистив, спрямувавши туди води річки, подолав негідника і звільнив Еліду. А на честь цієї перемоги та в пам'ять про свого легендарного діда відновив у Олімпії забуті вже на той час ігри. Сам Геракл змагався там у боротьбі і, звичайно, переміг усіх суперників.

Цей міф учені датують XIII століттям до нового літочислення, і тому, виходячи з цього, 776 рік до нашої ери, коли на мрамуровій дощі вперше було зафіксовано ім'я бігуна-переможця елідського кухаря Коройба, не можна вважати роком народження Олімпійських ігор. Як тут уже говорилося, ця дата знаменує собою лише початок історичного періоду цього свята, тобто його офіційної календаризації.

Глава II

СКЕПТИЧНА ПОСМІШКА ГЕРОДОТА

Юний читач може докинути нам, що ми в розповіді про історію Олімпійських ігор надто захопилися міфами й легендами. А не краще в даному разі спиратися на факти?

Так, факти — то певна річ, і про них мова буде попереду. А поки що...

Коли бурхливі весняні води розмили Тесеєву могилу, кістки благородного й відважного героя еллінських міфів виявилися надзвичайно великими: надколінки, наприклад, своїми розмірами буцімто перевершували диски, що їх кидають атлети на змаганнях! Так принаймні писали деякі античні автори.

Втім, навіть у давнину цей факт брався під сумнів. Проте гігантські кістки справді існували! І їх таки вими-

вали навесні води. Тільки належали вони, звичайно, не стародавнім героям-велетням, а... викопним тваринам.

Так на реальному ґрунті інколи народжувались міфи. А згодом міфічні факти знаходили цілком наукове пояснення, а то й підтвердження. Треба тільки вміти, розбивши шкаралупу міфічного горіха, видобути ядро істини...

Давні греки мали звичку, дуже корисну для наших сучасних дослідників, фіксувати досягнення своїх спортсменів у вигляді коротких написів на спеціальних мармурових плитах, кам'яних брилах та п'єдесталах статуй.

В Олімпійському музеї в Олімпії донині зберігається великий камінь видовженої, трохи неправильної форми. Обточений часом, водою й людськими руками, він нагадує гігантську кам'яну гантель розміром $68 \times 39 \times 33$ см, а вагою — 143,5 кілограма.

Та навряд чи хто звернув би на цей камінь увагу, коли б не напис: «Бібон підняв мене однією рукою».

Щоправда, інші дослідники читають цей напис інакше: «Бібон кинув однією рукою через голову далі за Офоя». Хто такий був Офой, ми не знаємо, а ось Бібон — особа відома.

Атлет, що так звався, справді жив у VI столітті до нашої ери. І виходить, що підняв він досить незручний для вправ камінь, який навіть збалансувати однією рукою вельми нелегко.

Ще один надзвичайний факт. У тому ж VI столітті на острові Тера (тепер він зветься Санторин) богатир Евмаст підняв кам'яний блок вагою... 480 кілограмів!

Вчені вже неодноразово переконувались: давньогрецькі написи в переважній більшості документально вірогідні. Та важко повірити отаким фантастичним твердженням!

Не менш загадкові результати давньогрецьких стрибунів.

..Ось засмаглий атлет виходить на невелике кам'яне

підвищення, зосереджується, робить кілька сильних помахів руками, в яких затиснуті якісь кам'яні предмети; поштовх — і спортсмен летить вперед, приземляючись за... п'ятнадцятиметровою позначкою!..

Цей вид еллінських змагань поки що належить до найзагадковіших сторінок історії античного спорту.

Давньогрецький письменник і мандрівник Павсаній (II століття нашої ери) в своїй книзі «Опис Еллади» розповів про спартанця Лада — чудового спринтера, який під час бігу навіть не залишав слідів на піску. Змагаючись в Олімпії на довгій дистанції, він раптом відчув утому і ледве не знепритомнів на біговій доріжці. Але пересилив себе. На фініші Лад був-таки перший! І здобув вінок переможця. Та по дорозі додому впав у маленькому гайку і вмер. Вмер як переможець! Спартанці на змаганнях ніколи не сходили з дистанції! Павсаній розповідає про давноминулі події, проте ця розповідь не викликає сумніву. Мірон, грецький скульптор, що жив у V столітті до нашої ери, створив статую Лада і зафіксував на її базі (п'єдесталі) відомості про славного чемпіона.

Про хлопчика Полімнестора, пастуха з малоазійського міста Мілет, олімпійського переможця з бігу серед хлопчаків, розповідали, що він не тільки легко наздоганяв кіз, а навіть заєць не міг утекти від нього.

Подібно до того, як в билинах руські богатирі сам на сам виходили проти цілого війська, так і від грецького племені ахейців у Ламійській війні брав участь лише... борець Хілон. Він здобув у цій битві не меншу славу, ніж на Олімпійському стадіоні. Бачите, якою повагою і довірою користувалися в стародавній Греції найкращі атлети!

А коли під час місцевих воєн в обложене місто треба було послати парламентаря, туди найчастіше йшов хтось із уславлених атлетів. І не було випадку, щоб вороги завдали славетному спортсменові якоїсь шкоди.

Адже, крім усього, в олімпійському героєві греки бачили улюбленця богів. І тому військо, в якому перебував такий атлет, певною мірою вважалось нездоланим, як і він сам.

Серед плавців та пірнальників античності вважався недосяжним фракієць Скіллія із Сікіона. То був «...найкращий водолаз тих часів, який після всіляких корабельних аварій врятував чимало скарбів», — каже про плавця «батько історії» Геродот. Під час греко-перських воєн, напередодні битви при Саламіні, фракієць вирішив допомогти еллінам, передати важливі відомості. Для цього йому довелося пуститися в нележку мандрівку. Не приховуючи скептичного подиву, Геродот розповідає далі: «Кажуть, що він поблизу Афет пірнув у море і з'явився на поверхні лише тоді, як досяг Артемісія, пропливши, таким чином, під водою близько вісімдесяти стадій. Чимало неймовірного розповідають про цю людину...»

Геродотів подив можна зрозуміти: адже в сучасних вимірах Скіллія мав проплисти під водою близько... 15 кілометрів! Неможливо? Атож! Проте з інших джерел дійшли такі відомості: Скіллія плив услід за маленьким човном і час від часу випірнав, щоб вдихнути повітря.

Та повернемося до саламінських подій.

Незважаючи на героїчний опір еллінів, величезне військо персів невпинно просувалося вперед, захоплюючи все нові й нові міста. Вже спустошена Аттика, пограбовані й спалені Афіни. Мешканці столиці шукали порятунку на островах.

Останню надію греки покладали на свій флот. Фемістокл — афінський полководець — пропонував дати персам бій поблизу острова Саламін. Адже тут, у вузькій протоці, вороги не зможуть розгорнути свого флоту, і це зведе нанівець їхню кількісну перевагу. Життя підтвердило його правоту: 480 року до нашої ери в битві

при Саламіні перси зазнали нищівної поразки. Цар Ксеркс наказав своїй армії відступати...

Стародавні автори називали чимало причин поразки персів при Саламіні: і вдалий стратегічний план Фемістокла, і відвага волелюбних греків, і висока майстерність еллінських моряків.

Та історик Фулідід згадує ще одну причину, вважаючи її теж істотною. Падаючи у воду, грецькі матроси знову видиралися на палубу своєї трієри і далі вели бій. А перси тим часом, опинившись у воді, йшли на дно.

Річ у тім, що всі елліни були добрими плавцями, а матроси царя Ксеркса у своїй переважній більшості зовсім не вміли плавати. І гинули часто-густо не від грецької стріли чи списа, а тому, що опинилися в морській воді...

Ось лише кілька вибіркового епізодів, які прямо чи побічно стосуються фізичного гарту і спорту в Стародавній Греції. Будь-який із цих фактів може викликати посмішку недовіри. Адже багато в них неймовірного, хоча й дійшли вони до нас з авторитетних джерел.

Та річ у тому, що майже в кожному випадку легенда тісно переплітається з документальними свідченнями, і наше завдання — навчитися виявляти в мереживі міфічних сюжетів реальних людей, реальні події.

Глава III

ТУТ ЗНЕВАЖАЛИ ТОВСТУНІВ

Коли на вулицях Афін чи якогось іншого давньогрецького міста з'являвся обважнілий, з далеко не спортивною фігурою чоловік, він одразу привертав увагу городян. А діти глузливо показували на товстуну пальцями і сміялися йому вслід. Хоча, звичайно, це й тоді не вважалося ознакою хорошого виховання...

Творець Афінської демократії мудрий Перікл сказав якось, що не довірить найдрібнішої державної посади людині, яка до своєї інтелектуальної досконалості не прилучить досконалості спортивну. Бо той, хто не вміє керувати власним тілом, навряд чи спроможний керувати бодай якимись серйозними справами. А давньогрецький філософ Платон, який жив дещо пізніше Перікла, називав кульгавим кожного, в кого розум і тіло мали неоднаковий розвиток.

Хоча від часів могутнього культурного розквіту Еллади минуло понад два тисячоліття, ми й сьогодні захоплено милуємось геніальними творіннями античних скульпторів. Наші музеї, палаци, парки й стадіони прикрашають копії всесвітньовідомих статуй: Аполлона Бельведерського, Геракла, Дискобола та десятки інших.

І майже кожна скульптура того часу — прекрасне й бездоганне зображення не менш бездоганного людського тіла!

Головне ж тут ось що: в більшості випадків авторів не доводилося фантазувати, бо він завжди мав перед очима сотні співвітчизників, розвинених гармонійно й красиво. Саме вони й правили за натуру античним митцям.

Така фізична досконалість була наслідком спортивного виховання, що в Стародавній Греції становило невід'ємну частину виховання загального.

В давньогрецьких школах щороку викарбовували на колонах імена учнів, які виявляли здібності не тільки в математиці й музиці чи, приміром, читанні віршів, а й були першими на спортивних змаганнях. Проте атлетичні основи майбутніх громадян країни закладалися не в школі, а значно раніше...

Ви пам'ятаєте, скільки радощів приносили вам у дитинстві ігри! Сміх, гамір, радісні чи розпачливі вигуки — це діти грають у м'яч! Збуджені, розпалені гравці стежать за пружною гумовою кулею, здається, не тільки очима, а всім тілом, усіма вкрай напруженими м'язами!

Скільки чемпіонів країни, Європи і світу виросло із скромних героїв дворових та шкільних змагань!

Що ж, діти — завжди і скрізь діти! І було б смішно гадати, що давньогрецькі хлопчики й дівчатка менше любили ігри, ніж наші юні сучасники. Ні, повірте, вони були такі ж завзяті й невтомні, так само прагнули будь-що з'ясувати, хто з них найсильніший і найспритніший.

Як і наші нинішні діти, маленькі елліни дуже любили гойдатись: вони гойдалися на гілках дерев, на канатах, якими швартувалися кораблі до пристані, на всяких перекладинах.

В безмежному захопленні запускали вони в небо хвостатих зміїв, застосовуючи замість ще не винайденого на той час паперу риб'ячі або свинячі міхури. Популярною серед дітей була гра в горіхи, яку можна вважати прапрабабусею нашого сучасного більярда. Гравці горіхами намагалися влучити у викопані на землі ямки.

А то ще була гра: хтось із завзятих хлопчаків зненацька стрибав на спину товаришеві й затуляв руками йому очі, примушуючи бігти по колу доти, аж поки той вгадував ім'я спритного вершника.

Ледве не з дворічного віку еллінські малюки захоплювались «півнячими боями». Стрибаючи на одній нозі, бо другу притримували рукою, вони, штовхаючись, намагалися збити один одного. Як усе це добре знайоме тобі, мій читачу! Чи не правда?

А гра в м'яч? Так, і в ті далекі часи це були найулюбленіші й найпопулярніші ігри. І не тільки серед дітей. До того ж не тільки в Елладі. Славетний давньоримський лікар Гален назвав м'яч «щасливим супутником людей». Бо він був однаково любий як сильним, так і слабим, як багатим, так і бідним.

Кому доводилось читати про мандрю Одиссея, той пам'ятає, що коли морські хвилі викинули славного мандрівника на острів феаків, то від глибокого сну (власне, неприємності) його розбудили веселі вигуки царівни Навсікаї та її подруг-служниць, що гралися в м'яча.

Між іншим, славетний давньогрецький поет-драматург Софокл, що жив у V столітті до нашої ери, написав трагедію «Навсікая», і роль головної героїні грав він сам. Тоді згідно законів античного театру жіночі ролі теж грали чоловіки. Так ось, граючи Навсікаю (вісімнадцятирічну дівчину!), вже немолодий драматург так

вправно володів м'ячем, що отримав за це особисту нагороду.

Як бачимо хоча б з цих фактів, давні греки знали й любили м'яч ще в сиву-сиву давнину.

Та повернімося до маленьких греків. Минав час, і від безтурботних дитячих ігор вони переходили до систематичних вправ, цілих комплексів фізичного загартування й усебічного розвою організму. Цей перехід був по суті природний, але задалегідь підготований етап на шляху до гармонійного вдосконалення особи.

Обгрунтовуючи свої погляди на фізичне виховання, греки казали: «Спочатку треба створити міцну посудину, а потім вже наповнювати її вином освіти». І в тому був глибокий сенс. Адже найкращих наслідків людство досягало там, де фізичне й розумове виховання йшли пліч-о-пліч.

В Елладі було два види навчальних закладів шкільного типу, які мали безпосередній стосунок і до фізичного виховання. Коли давньогрецькому хлопчикові виповнювалося шість або сім років, його віддавали до палестри (від слова «палé» — боротьба). Тут протягом перших трьох років він займався лише іграми й фізичними вправами. Згодом учнів знайомили з музикою, епосом, ліричною поезією, не кажучи вже, що навчали читанню й письму. З нашого сьогоденішнього погляду палестру можна назвати початковою школою.

Лише в чотирнадцять — шістнадцять років юні елліни переходили до, так би мовити, школи середньої — гімнасію. Назву цю школа дістала від грецького слова «гюмнос» — неодягнений. Річ у тому, що і юні, і дорослі елліни тренувалися й змагались без одягу. Від цього ж кореня згодом утворились наші загальновідомі слова «гімнаст», «гімнастика» і, звичайно, «гімназія», хоч змістом воно й далеке від їх грецької праоснови.

В гімнасіях молодь займалась боротьбою, стрибками,

дискометанням, кидала спис, навчалась долати глибокі й широкі рови.

Спочатку навчання провадилося в приватних гімнасіях, далі учні переходили до державних. Зауважимо, що все це були діти вільних і переважно заможних громадян.

Навчалися й тренувалися молоді елліни під наглядом педотрибів та педономів — так називалися їхні тренери-наставники. Обидва ці терміни мають спільний корінь («пайдес» по-давньогрецькому — діти) з добре відомими вам словами «педагог» і «педіатр».

Всією школою керував гімнасіарх — особа дуже шанована й наділена великою владою. Споруджувалися гімнасії як на державний кошт, так і приватними особами. Для громадянина було особливою честю, якщо йому доручалось побудувати гімнасій і потім керувати ним.

У своїй книзі «Опис Еллади» Павсаній розповідав, що дуже багато гімнасій бачив він у Спарті.

Той же автор писав: «Панопей не можна вважати містом, бо там нема ні гімнасію, ні театру».

Існували школи для дітей з аристократичних сімей і для тих, чії батьки були, так би мовити, нижчого ґатунку — не такі шляхетні й заможні. Дуже великою популярністю користувався в Афінах гімнасій Кіносарґа для хлопчиків «напівблагородного походження» — батьки їхні були вільними громадянами, а матері — рабнями.

А коли і батько, і мати були рабами, чи могли їхні діти навчатися в гімнасіях? Звичайно, ні! Наука існувала не для них. Рабів же в Елладі було багато. Навіть за найкращих часів — у роки афінської демократії — тут лише шоста частина населення була вільними громадянами. Решта — п'ять шостих — раби. Проте греки перші і єдині в античному світі, бодай у межах одного суспільного класу — вільних та аристократів, — спромоглися зробити гармонійне виховання справді масовим явищем.

Про неуків та невігласів тут казали: «Він не вміє ні читати, ні плавати!»

Якщо хтось не хотів посилати своїх дітей до школи, то в деяких містах до таких громадян вживали дуже й дуже енергійних заходів — аж до фізичного покарання.

Бувало так, що елліни опинялися на чужині, в колоніях. Тоді вони об'єднувалися із земляками, організовували товариство, громаду і якнайшвидше засновували гімнасії для своїх дітей.

Так було, зокрема, і в тих колоніях, що їх заснували елліни на північному узбережжі Чорного моря: в Ольвії (територія сучасної Миколаївщини), в Херсонесі, Пантікапеї та інших античних містах, руїни яких археологи розкопують нині в Криму.

Фізичні вправи, що їх застосовували педономи, педотриби й гімнасти (елліни називали гімнастами тренерів-практиків, що не мали спеціальної освіти), важко перелічити. Їх були сотні: важкі й легкі, приємні й не дуже.

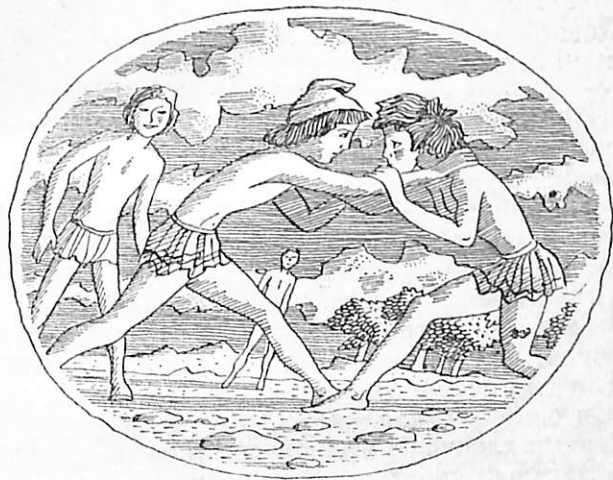
Щоб стати сильними, хлопчики, приміром, переносили з місця на місце камені: спочатку — невеликі, потім — більші і відповідно важчі й важчі.

За допомогою таких вправ можна було досягти надзвичайних успіхів. І мимоволі починаєш вірити, що піднята однією рукою ота кам'яна гантель, яка важить понад сто сорок кілограмів, — то не фантастика, а законна нагорода за наполегливе й багаторічне тренування.

Глава IV

СПАРТАНЦІ ЧИ АФІНЯНИ?

Тут доречно сказати, що в Стародавній Греції ніколи не існувало єдиної системи фізичного виховання, так само, як і єдиної загальноосвітньої системи. А переважали завжди дві школи: спартанська та афінська.

Спарта була рабовласницькою військовою державою. Самі спартанці займалися виключно військовою справою і за допомогою зброї підтримували своє панування над масами ілотів — державних рабів.

Тут над усе були інтереси громади. Громада дбала про свою однорідність і не дозволяла різкого майнового розшарування. А тому вживалися заходи проти надмірного збагачення і різкого збіднення громадян. Так, у країні були впроваджені досить громіздкі залізні гроші. Спробуй нагромадити таких: і важко, і безглуздо!

Державі було підпорядковане життя кожного спартанця. Цілоком! Уже народившись, малюк не належав ні собі, ні батькам. Його долю вирішували спартанські старійшини — геронти. Кволих дітей одразу ж скидали в прірву з гірського хребта Таїгет. Бо вважалося, що життя такого малюка не потрібне ні йому самому, ні батькам, ні державі.

В такий жорстокий спосіб спартанці не пускали в своє середовище слабких і хворобливих дітей, з яких не могли вирости добрі воїни. Тому-то в цій країні чоловіків завжди було обмаль. За найсприятливіших умов і часів спартанців налічувалося десь близько десяти тисяч. Вони мали забезпечити не тільки непорушність кордонів, а й владу над рабами-ілотами, число яких нерідко сягало трьохсот тисяч. Так силою законів, зброї та могутніх м'язів спартанці підтримували свою гегемонію.

Немовлят не сповивали. А вже з семи років хлопчики виховувалися в громадських школах. Першу групу складали діти семи — дванадцяти років. Педоном спостерігав за іграми хлопчиків і одночасно відзначав, наскільки сміливі маленькі спартанці й завзяті в бійках. Нерішучих і боязких спочатку підбадьорювали, давали їм поради. Коли ж це не допомагало, карали різками.

З дванадцяти до чотирнадцяти років хлопчики вже обирали собі старшого — ірена, який повновладно керував своїм загоном, а режим їхній будувався так, щоб привчити майбутніх воїнів до максимальної витривалості й невибагливості. Харчами не балували — діти повинні були самі їх добувати крадіжкою. На думку геронтів, це мало виховувати спритність. Та коли юні злодії попадались, на них чекала подвійна кара і за крадіжку, і за невірність.

Вдягали також скупю, навіть узимку, щоб привчити зносити холод. А коли за найменшу провинку карали, причому люто, безжально, нещасний повинен був зносити катування мовчки: так виховували терплячість.

Найсерйознішим випробуванням волі й мужності для чотирнадцятирічних спартанців було свято на честь Артеміді — богині мисливства. На її вівтарі хлопців шмагали різками в присутності батьків і громадян Спарти. За провинку і без провини. Хто переносив екзекуцію мовчки, діставав нагороду. Але траплялося, що юні спартанці без жодного стогону вмирили під ударами. Тоді на їхню честь ставили статуї...

Свого часу стало хрестоматійним оповідання про маленького спартанця, що приніс одного разу до школи лисеня, сховавши його під одягом. Розпочався урок. Педоном щось розповідав, учні уважно слухали. Раптом звірятко, якому набридло нишком сидіти в темряві, завовтузилось і стало легенько покусувати свого маленького хазяїна. Той сидів нерухомо, як і належало майбутньому громадянину Спарти.

Згодом лисеня стало агресивнішим (щось, мабуть, його роздратувало) і кінець кінцем роздерло гострими зубками живіт хлопчика аж до нутрощів. Але й тоді хлопчик нічим не виказав страшного болю і спокійно дивився на педагога. Терпів доти, аж поки впав мертвий. Страшна, але типова ілюстрація суворого спартанського виховання!

З вісімнадцяти років юнак ставав ефебом — повнолітнім, одержував зброю і займався вже суто військовими вправами. Відтоді молоді спартанці неодмінно брали участь в криптіях — нічних походах — у пошуках ілотів-утікачів. На думку спартанців, кожний ілот, що вночі перебував за межами володіння свого господаря, був заколотником, і його вбивали тут-таки, на місці.

Головною розвагою молоді були полювання (в однаковій мірі на тварин і на рабів), релігійні й військові танці та знову ж таки різноманітні фізичні вправи, якими юнацтво займалося більшу частину дня.

Молоді спартанці дуже любили, поділившись на два загони, битися на острівці, оточенім глибоким ривчаком

з водою, і кожний намагався зіпхнути у воду якомога більше «ворогів»...

Навряд чи той, хто прочитає нашу розповідь про виховання юних спартанців, схвалить подібну «педагогіку». Та в Спарті були твердо переконані, що тільки в такий спосіб можна виховати справжніх воїнів: сильних, витривалих, безстрашних і безжальних до ворогів.

Тут зневажали все, що сприяло розбещеності. Через кожні десять днів ефеби повинні були роздягнуті і ходити перед ефорами — урядовцями, своєрідними державними контролерами. З цього приводу Павсаній писав:

«Якщо ефеби були міцні й сильні, наче витесані з каменю, завдяки фізичним вправам, то їх привселюдно хвалили. Коли ж ефори примічали сліди зайвого жиру (наслідки недостатніх тренувань), юнака карали різками».

Як бачите, спартанська школа виховання дуже зловживала методами фізичного покарання. Зате порушень дисципліни в Спарті майже не знали.

А ще треба сказати, що суворі спартанці безжалісно виганяли за межі общини кухарів, які готували... смачно. Делікатеси тут вважалися шкідливими, як усе, що могло розбестити людину.

Ну, а загальна освіта, яку їй тут приділяли увагу? Вона, на жаль, була недостатньою. Загалом освіта не заохочувалася державою, а вважалася суто приватною справою кожного громадянина. Не відводилося їй належного часу і в спартанських школах. Тому-то навряд чи можна в даному разі говорити про гармонійне виховання особи. У Спарті воно було скоріш однобічним, підпорядкованим культові сили. Зате, говорячи про освіту, не можна проминути одну досить-таки суттєву річ. У більшості полісів (міст-держав) Стародавньої Греції освіта стосувалася тільки юнаків. Дівчата у своєму загалі були до неї досить байдужі. А от спартанки не хотіли,

як то кажуть, пасти задніх і вчилися. Досить-таки пристойно, і в цьому були цілковитою протилежністю розбещеним афінянкам. Займалися спартанки і спортом, до того ж дуже інтенсивно.

Спарту ще називали Лаконікою¹. Звідси походять слова «лаконічний», «лаконізм». Бути лаконічним — значить, говорити стисло, влучно та ще й дотепно.

Нелюбов до всіляких надмірностей виявлялась і в мові лаконців. В історії людства вони уславилися й тим, що вміли висловлювати свої думки дуже коротко.

Стало прислів'ям побажання спартанки, яка проводжала сина в бій: «Зі щитом або на щиті!» Переможеш повертався з війни додому зі щитом, а на щитах приносили з поля бою тих, хто загинув смертю героя. Третього варіанта, тобто полону, мати навіть не припускала...

Якось під час військових переговорів перський посланець хвалювато заявив: «Нас так багато, що коли одночасно пустимо стріли із своїх луків, стріли хмарою закрийють сонце». І почув спокійну відповідь спартанців: «Що ж, будемо битися в затінку!»

Та найбільше уславився і відвагою, і дотепністю спартанський цар Леонід, той самий, що очолив 300 спартанців у героїчній Фермопільській битві.

Схвильованому воїну, який приніс звістку: «Вороги наближаються до нас!», цар багатозначно пояснив: «Ні, то ми наближаємось до ворогів!» Підбадьорені спартанці сміливо рушили в бій і здобули перемогу.

У відповідь на зарозумілий наказ царя персів Ксеркса: «Кидайте зброю!» — Леонід недвозначно кинув: «Прийди й візьми!»

Певна річ, спартанці зневажали тих, хто говорив занадто пишномовно й велемудро. Якось, вислухавши послів з острова Самос, що в довжелезній та закрученій

¹ Була й інша назва Спарты — Лакедемон, а спартанців називали лакедемонянами.

промові прохали військової допомоги, вони відповіли: «Початок встигли забути, а далі не зрозуміли, бо забули початок».

Звичайно, не тільки спартанці вміли говорити стисло й змістовно. З граничним лаконізмом повідомив про свою перемогу над боспорським царем Фернаком Гай Юлій Цезар: «Прийшов, побачив, переміг». Та все ж треба пам'ятати: корисною звичкою висловлюватись коротко людство у значній мірі зобов'язане жителям стародавньої Спарті.

Чи було що спільне в політичному житті Спарті й Афін? Так, було. Це — постійна необхідність боронити свою незалежність від замахів з боку інших держав, в тому числі й грецьких, зміцнювати владу над слабшими полісами та власними рабами.

Та афінська виховна система істотно відрізнялась від спартанської. Щоправда, і в Афінах існував звичай убивати кволих немовлят. Але тут, в демократичній державі, питання про життя і смерть малюка вирішували не урядовці, а сам батько.

Звичайно, як ви пам'ятаєте з шкільного курсу історії, демократія в Афінах була рабовласницька. Але ж у Спарті тоді існувала рабовласницька олігархія, тобто влада в місті-державі належала царям і геронтам, що правили всією общиною! А це — значно гірше.

На відміну від консервативно-аграрної Спарті, Афіни широко провадили торговельні контакти ледве не з цілим світом, що приводило до культурних впливів і взаємовпливів.

В Афінах бурхливо розвивалися науки, мистецтво. І особливо у V столітті до нового літочислення, в період найвищого розквіту давньогрецьких полісів у так званий «золотий вік» Перікла.

Школи в Афінах виникли досить рано: в VII столітті. Перші шкільні закони були укладені славетним Соло-

ном. Зокрема, тут передбачалось, що заняття мають провадитись лише при денному освітленні. Вже тоді розуміли: штучні джерела світла псують зір малюкам. За тими ж законами батько не мав права вимагати, щоб син утримував його з настанням старості, коли він цього сина нічому не навчив, тобто не посилав до школи.

Кожний мав право обирати і школу, і вчителів собі до смаку. За навчання у початковій школі, як ми свого часу говорили, платили. Втім, був тут істотний вишток: дітей, батьки яких загинули на полі бою, захищаючи вітчизну, афіняни навчали на державний кошт.

Шкільне життя афінського хлопчика починалося з шести-семи років. Але, на противагу спартанським звичаям, дитину на час навчання не забирали від сім'ї. До чотирнадцяти-шістнадцяти років хлопчик під наглядом старого раба («дядька») відвідував приватні школи, де навчався музики, читання, письма і, певна річ, фізичних вправ, які посідали чільне місце.

Та вже з шістнадцяти років молоді афіняни виховувалися в державних гімнасіях. Значно збільшувались фізичні навантаження. Одночасно вводилися елементи громадського виховання: бесіди з дорослими, відвідування театрів, судів, народних зборів, музичних, поетичних і спортивних змагань.

В кожному гімнасії обов'язково існувала бібліотека (інколи — досить велика). За ухвалою народних зборів Афін кожний випуск ефебів дарував своїй школі кілька книжок. Врахуйте при цьому, що тоді книжки були рукописні й кожний примірник коштував досить дорого.

В містах і селах провадився облік осіб з гімнасійною освітою. Тільки вони могли бути кандидатами на високі державні посади, зокрема на таку почесну, як гімнасіарх.

В гімнасіях одночасно готували юнаків до військової служби. Вісімнадцятирічний афінянин міг бути прийнятий до числа вільних громадян: він ставав ефебом. Того

урочистого дня на агорі (міський майдан) він одержував екіпіровку воїна.

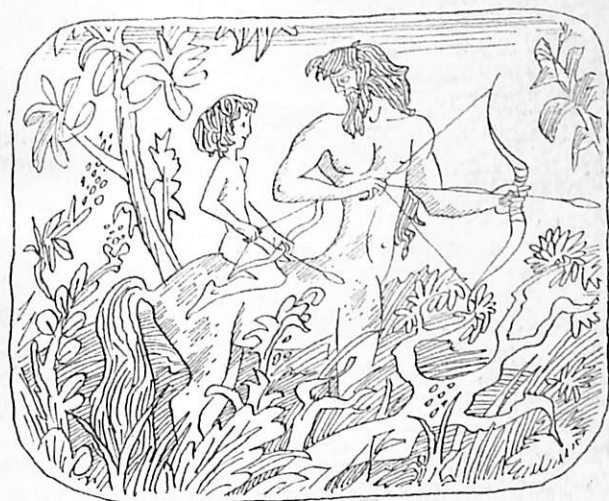
І далі йшла, так би мовити, військова служба ефебів. Перший рік вони проводили в таборах, де засвоювали тактику й техніку ведення бою. На другий — вже служили у віддалених гарнізонах, несучи сторожову службу на кордонах Афінської держави.

Педагогічна система афінян надавала великі можливості для різнобічного вдосконалення особи. В Спарті ж виховання було вузько військового плану, яке до того ж вимагало принесення інтересів окремої людини в жертву консервативно-рабовласницькому колективу.

Із цих двох виховних систем нам, звичайно, ближча й зрозуміліша афінська. Адже саме вона забезпечила Елладі таке високе місце в історії світової культури й науки.

Глава V УЧНІ КЕНТАВРА

Поступово гармонійна освіта стала нормою в багатьох інших містах і містечках, де жили вільні елліни.

В малоазійському місті Теосі, що було еллінською колонією, маєтний громадянин Поліфор у III столітті до нашої ери, відказуючи на громаду досить велику суму грошей, заповідав:

«...Щоб усі вільні діти виховувалися згідно моєї волі, щороку обирати трьох вчителів грамоти, які навчатимуть хлопчиків та дівчаток. Платня вчителів першого класу — 600 драхм на рік, другого — 550, третього — 500 драхм».

Мудрий грек розумів, що мати справу з гамірливими малюками значно важче, ніж із «поважними» третьокласниками. В тому ж документі благодійник наказує обирати і двох педотрибів — вчителів гімнастики,

з щорічною платнею 500 драхм, та вчителя музики (якому покладено 700 драхм на рік). А тренерам із списометання та стрільби з лука відводилися скромніші суми: відповідно 250 і 300 драхм.

В малоазійській колонії Мілеті вчителі й педотриби обирались народними зборами на один рік. Той, хто бажав зайняти посаду, мав записатися у педономів з 15 по 20 число місяця артемісія (відповідає другій половині нашого травня), після чого імена кандидатів виставлялися на міській площі: щоб усі громадяни мали змогу ознайомитися з ними.

Обирання педагогів відбувалося в дуже урочистій обстановці: в присутності жерців головних храмів і, звичайно, тих осіб, котрі пожертвували великі суми на міську школу. Голосування провадилось, як і в наш час, підніманням рук (так звана хейротонія). Але перед цим кандидат мав урочисто запрягнути, що ні перед ким не кдпотавав про своє обрання і не залучав до цього впливових друзів та знайомих.

На честь тих, хто жертвував місту свої кошти, споруджувалися статуї, видавалися урочисті декрети, їх звільнювали від податків, вони були почесними гістьми на всіх видовищах.

На руїнах гімнасію в Пергамі археологи і зараз знаходять чимало мармурових колон, зведених на честь його благодійників. На базах тих колон учні могли прочитати імена громадян, котрим були зобов'язані своїм навчанням у цьому гімнасії.

Бувало, що гімнасіархів, педономів та педагогів після смерті ховали на подвір'ї гімнасію. То був найвищий вияв любові й пошани до небіжчика. На одному надмогильному пам'ятнику II століття до нашої ери ми бачимо зображення вчителя в оточенні учнів. А з віршованого напису довідуємось: небіжчик провадив «елементарне викладання», тобто вчив наймолодших учнів, протягом п'ятдесяти двох років.

Та хибно було б думати, що отих меценатів-благодійників вистачало в кожному місті і що життя всіх вчителів було почесне й безбідне.

Приміром, скромні «граматисти» (вчителі граматики) не завжди отримували бодай якусь платню від держави чи міста, і школа часто-густо трималася на внесках учнів. А що ті внески не завжди були регулярними, то численні вчителі просто-таки бідували. Бувало, на місяць припадало кілька свят (між іншим, у деякі еллінські місяці число їх сягало дев'ятнадцяти), і тоді батьки просто не посилали дітей до школи, щоб не вносити «дарма» грошей. За таких обставин педагог, як у нас кажуть, сідав на мілину.

Тому в ті часи слова «шкільний вчитель» звучали іноді навіть глузливо, були синонімом повної убогості. А коли якась людина надовго зникала з поля зору друзів та знайомих, про неї казали жартома: «Він, мабуть, помер або вчить десь дітей грамоти».

Давньогрецькі школярі досить добре знали, що таке різка: фізичні покарання, на жаль, становили істотну складову частину античної педагогіки. Кілька років тому вчені знайшли папірус, на якому безвісний еллінський школяр (він жив у II столітті до нашої ери) чотири рази каліграфічно переписав фразу: «Будь старанний, хлопчику, щоб тебе не шмагали!»

Важко назвати ще якусь стародавню країну, де б любив змагання так, як в Елладі. Все життя еллінів було пройняте духом безперервних «конкурсів».

Змагались між собою музиканти, поети. Змагались герольди-сурмачі. Розповідали, що один з них сурмив так гучно (та ще у дві сурми), що ті, хто стояв поруч, на якийсь час глухли. Провадилась навіть змагання не-нажер... Та найпопулярнішими були зустрічі атлетів!

Мовою еллінів будь-яке змагання звалось «агон». А вся система тренувань і змагань звідси дістала назву

«агоністика». Так ось, один вчений-історик нашого часу назвав давніх греків «агоністичними людьми».

В кожній аристократичній сім'ї вважалася доброю традицією, навіть «елементом хорошого тону» агоністична спадкоємність батьків і синів. На стадіонах уславлена спортивна спадковість завжди викликала захоплення глядачів. Переможець-син і переможець-батько в прямому й переносному розумінні влітали все нове й нове листя у вінок сімейної слави.

Ось що, наприклад, розповідає Павсаній про спартанця Гетоймокла: «Гетоймокл та його батько Гіппосфен мали перемоги в боротьбі на Олімпійських іграх; разом вони перемогли одинадцять разів, причому Гіппосфену вдалося здобути на одну перемогу більше, ніж синові, і тим його перевершити».

Бувало, що ланцюжок агоністичних тріумфів простягався і далі: від діда до онуків та від прадіда до правнуків.

Отут найбільш уславилися, мабуть, атлети родини Діагоридів з острова Родос. Сам могутній Діагор не раз перемагав у кулачному двобої в долині Алфея. Олімпійським вінком був вшанований і його брат Акусілай. Переможцями стали й сини Діагора Дамант, Доріей та Сосій. Нарешті, не осоромили свого діда й онуки славетного атлета: найвищої нагороди в Олімпії також були удостоєні Евклес і Пейседор. Про Пейседора та його матір Ференіку (друге ім'я її — Калліпатера) розповідали легенду, яка вважається історичним фактом.

Не покладаючись на педотрибів, Калліпатера сама взялася готувати сина до змагань. Була вона жінкою атлетичного складу, про що засвідчує навіть малюнок на античній вазі, і вірила в сили й здібності сина. Минали місяці напружених тренувань, і ось настав час їхати до Олімпії.

Певна в тому, що син переможе, Калліпатера хотіла будь-що бачити його тріумф. Та шлях на Олімпійський

стадіон був їй заказаний: за давніми законами, жінки не допускались туди під загрозою смерті. Лише єдина жінка — жриця Деметри, богині родючості — мала право спостерігати знамениті змагання з персонального мармурового крісла...

Але надто вже любила мати свого сина, щоб зважити на закон чи злякатися смерті. Переодягнувшись чоловіком, Калліпатера пройшла на стадіон і загубилася там у гурті педотрибів.

Так вона побачила, як у тяжкому кулачному двобої Пейседор переміг п'ятьох суперників! Забувши про все, мати кинулася вперед, на поле стадіону, щоб обійняти сина! І наспіх припасований чоловічий одяг спав з неї! Обман відкрився...

Згідно з законом Калліпатеру належало скинути зі скелі в прірву. Та судді не зважилися на таке. Особливо після того, як весь стадіон, глядачі й атлети, нагадали їм, що ця жінка — дочка, сестра і мати олімпійських переможців! І судді подарували Калліпатері життя.

В пам'ять про таку надзвичайну подію всі педотриби відтоді повинні були під час Олімпійських ігор перебувати в спеціальній огорожі. Там вони стояли без будь-якого одягу. Щоб у майбутньому ніяка інша жінка не повторила вчинку своєї хороброї й кмітливої співвітчизниці.

А тепер доречно перекинути місточок в наше сьогодення, через двадцять п'ять століть.

...Далеко за межами Узбекистану відоме нині ім'я старого колгоспника Турсуна Юсупова. Свого часу, коли йшла боротьба з басмачами, він був найкращим стрільцем. Потім — першим головою колгоспу і першим силачем в окрузі, неперевершеним і незмінним переможцем у кураші — народній узбецькій боротьбі.

Та цього замало: Турсун Юсупов виховав сімох синів. Та ще й як виховав! Усі семеро закінчили школу

з золотою медаллю. А сьогодні серед них — і біолог, і педагог, і фахівець з сільського господарства, і воїн Радянської Армії, і студент... І всі захоплюються спортивною боротьбою. І всі семеро — майстри спорту СРСР! Чемпіони багатьох республіканських і всесоюзних змагань.

А першим їхнім тренером був сам батько: вдома він щодня змалку привчав синів до спорту. Один син Юсупових — Нурмухамед — майстер спорту з чотирьох видів боротьби: самбо, дзю-до, кураш і вільної! Сам Нурмухамед вже підготував дванадцять майстрів спорту СРСР!

Раз на рік в родині Юсупових — сімейне свято і сімейні змагання. Це 8 березня, коли вдома обов'язково збираються всі брати. Хазяйка турніру, звичайно ж, — мама Гюльсара. А суддею виступає сам Турсун-бобо.

Узбек Турсун Юсупов і еллін Діагор... Так, їх розділяють два з половиною тисячоліття. А єднає їх... спорт, вічно молодий, вічно юний... За тисячоліття єднає!

Що ж, греки вміли й любили змагатись. Але на стадіонах вони часто вручали свою долю... богам. Цікаву думку з цього приводу висловив радянський вчений М. Л. Гаспаров. Він поставив античні змагання поряд із такими явищами, як «суд божий» в середні віки, як обрання за жеребом посадових осіб у демократичних державах Греції, як поєдинок честі на шпагах чи пістолях.

Так-от, еллінські ігри мали виявити не стільки того, хто найсильніший в даному спортивному мистецтві, скільки того, на кого впала милість богів-олімпійців. А спортивна перемога — то лиш один з виявів цієї милості.

Проте боги богами, а греки розуміли: самої моральної досконалості для перемоги на стадіоні аж ніяк не досить. Навіть при напевному заступництві богів. І тому перед кожним атлетичним двобоєм тренувалися всебічно і вперто. Інакше кажучи, при всій повазі до небожите-

лів давньогрецькі спортсмени все ж чинили за принципом: «На бога надійся, а сам розум май».

Та й богів своїх елліни, як ми вже згадували, створили за своєю подобою. А те, що боги подібні до людей, породжувало в греків прагнення зрівнятися з ними, а то й перевершити їх! У міфах та епосі елліни наважувались навіть викликати богів на герць! І все це, як не дивно, зовсім не суперечило найдобропоряднішому вшануванню небожителів.

Так, Геракл переміг у чесній боротьбі річкового бога Ахелоя, з яким боровся за право стати чоловіком Деяніри. А розпалені битвою герої Троянської війни, траплялось, дуже відчутно лоскотали списом чи мечем якогось небожителя, що підпав їм під гарячу руку.

Один з еллінських вождів, герой Діомед, насмілювався атакувати самого бога війни Арея. Ось як розповідає про це Гомер в «Іліаді»:

...Діомед гучномовний тоді замахнувся
Мідяним списом. Його спрямувала Паллада Афіна
В пах, під попругу Арея, що був підперезаний нею.
Списа туди він загнав і, прекрасну розкрывши шкіру,
Вихопив зразу ж його. Арей застогнав міднозбройний
Так, наче дев'ять чи десять одразу покликнуло тисяч
Дужих мужів на війні, почувавочи зваду Арея¹.

Щоправда, Діомед став знярядям у руках Афіни Паллади. Але так чи інакше смертний все-таки змусив відступити безсмертного!

В античних гімнасіях майже завжди були статуї двох легендарних богатирів: Геракла і Тесея. Їхні могутні й прекрасні тіла та згадки про численні подвиги героїв наснажували і силою, і духом молодих еллінів.

А найпершим педотрибом і педономом легенди називають мудрого кентавра Хірона. Це він на горі Пеліоні

¹ Тут і далі уривки з «Іліади» та «Одіссеї» подані в перекладі Борнса Тена.

навчав атлетиці юних Ахілла, Кастора, Полідевка, Амфіарая і багатьох інших не менш ушлавлених персонажів еллінської міфології та епосу — тих, хто згодом брав участь у Троянській війні, плів на кораблі «Арго» за золотим руном, перемагав страшних потвор і диких звірів.

Отак і змагалися греки за взірцем своїх улюблених богів і героїв, яких самі створили в своїй уяві!

Глава VI ЛІКУРГ З ІФІТОМ УХВАЛИЛИ...

Коли 444 року до нового літочислення на 84-х Олімпійських іграх оливковий вінок здобув борець Пандіон, щасливе повідомлення про перемогу в його рідне місто, на острів Егіну, приніс голуб, подолавши відстань понад 170 кілометрів. Це, між іншим, перша згадка про використання птахів у ролі листонош. І radoшам земляків переможця не було меж.

Давньогрецькі уболівальники своїм темпераментом та азартом навряд чи поступалися нашим, сучасним. Всю Елладу охоплювало святкове збудження в ті дні, коли, за висловом поета Архілоха, що жив у VII столітті до нашої ери, «...юрба до стадіону суне весело». Втім, збудження те наставало ще до того, як треба було йти на стадіон, й охоплювало не тільки Елладу.

Раз на чотири роки з Еліди в семи напрямках виряджалися теори — священні посланці. З пальмовою гілкою в руці, увінчані оливковими вінками, несли вони звістку про чергове олімпійське свято, запрошуючи на нього учасників та глядачів. Теори (ще їх звали спондофори) обов'язково йшли втрих і заходили не тільки в міста грецької метрополії. Їхні привітно-урочисті голоси лунали в найвіддаленіших колоніях на узбережжі Малої Азії, в південно-італійських та сіцилійських поселеннях еллінів, на островах Егейського моря і навіть у Північній Африці. І на запрошення теорів-спондофорів з'їжджалось люду з усіх усюд. Хто тільки сюди не приїздив! Були й атлети, яким на цей раз не поталанило взяти участь у змаганнях, але які мріяли надалі виступити тут. Були купці — вони мали мету полагодити тут свої торговельні справи. З'їжджалися скульптори, щоб ліпити статуї переможців. Тут виставляли свої нові картини художники, поети знайомили численних глядачів із своїми щойно написаними творами. Свого часу Геродот прочитав тут фрагменти своєї «Історії».

Різні країни прислалали на це свято своїх послів, які, щоб задобрити господарів, наввипередки один перед одним приносили жертви еллінським богам. Тут навіть складались і оголошувались державні угоди, оповіщалося присутнім про найвизначніші події еллінського життя. Олімпія стала справжнім центром еллінської культури — не тільки фізичної, а й інтелектуальної.

Не буде перебільшенням назвати відвідувачів долини Алфея першими туристами в світі. Принаймні масовий туризм народився саме тут! Для делегацій різних районів Еллади Олімпійська рада заздалегідь призначала місце, де можна було поставити намети залежно від олімпійських заслуг кожного міста. А наметів було сотні й сотні...

Наметовий табір Афін знаходився поблизу спартанського, бо в Олімпії забуваються всі чвари. Олімпіоники

минулих ігор радісно вітають один одного, висловлюють припущення щодо майбутніх переможців і згадують свої спортивні зустрічі. Всюдисущі крамарі й крамарки пропонують гостям печиво, рибу, фрукти, горіхи й навіть гарячу їжу, що її готують тут-таки у великих казанах. А щоб угамувати спрагу, добре випити криваво-червоного чи золотавого вина, обов'язково розведеного водою. — го чи розведено вино пили тільки «варвари». Хлопчики розчерзоване вино пили тільки «варвари». Хлопчики розносять амфори з яблучним соком та фруктовою водою.

Ті, хто прибув сюди вперше, із захопленням роздивлялися розкішні намети визначних людей Греції. Такі намети розбивали поблизу священної Альтіди. 76-ті Олімпійські ігри, що відбулися 476 року до нашої ери, були особливо пишні й урочисті: в день їхнього відкриття тисячі еллінів радісно вітали найшанованішого гостя Олімпії — афінського стратега Фемістокла, який на той час здобув славетну перемогу над персами при Саламіні.

Список почесних відвідувачів Олімпії більш ніж за тисячу років містить велику кількість імен. Серед них визначні державні діячі Еллади, вчені, полководці, поети, митці, могутні володарі Македонії та Риму. Бував тут і Перікл, при якому Афіни досягли найбільшого розквіту. Чимало разів відвідували Олімпію філософи Геракліт, Сократ, Піфагор, Платон, Фалес Мілетський, Діоген.

Дослідники вважають, що в Олімпійській долині вночі збиралося до 50 000 відвідувачів. Тим більше, що тут не було проблеми квитків і вільних місць — вхід на Олімпійський стадіон тих часів був вільний, а місць на його зелених схилах вистачало всім.

Так-от, люду в Олімпію з'їжджалось з усіх усюд. Та на змаганнях виступали лише елліни. Вони самі повинні були потішати своїх богів. Згодом це право поширилося на македонян і римлян. То вже після підкорення ними Еллади. Що вдієш, завойовникам не відмовиш... А на

пізніх Олімпіадах виступали і навіть здобували перемогу спортсмени-чужинці. Так, наприклад, 393 року за новим літочисленням на 291-х Олімпійських іграх (остання Олімпіада античності!) переможцем в кулачному двобої став не еллін, а вірменський князь Варздат.

Теори проголошували водночас і священне перемир'я (по-грецьки — екехейрія). І тоді на два-три місяці бог війни діставав перепочинок. Учасники й гості Олімпійських ігор повинні були щасливо добутися Олімпії і так само щасливо повернутися додому. У цьому їм ніхто не повинен чинити перепон! А тим часом дістатися до Олімпії тоді було не так просто. Декому доводилось долати не десятки і навіть не сотні, а тисячі кілометрів. Далекі подорожні обов'язково зупинялися на кілька днів у друзів чи родичів в Афінах, а звідси вже йшли або їхали по одній із семи доріг до Олімпії. Потрібний на це час? Так.

Жителі східногрецьких міст добиралися водним шляхом. Запливали в Іонічне море, входили на кораблях в гирло річки Алфей і тут пересідали на маленькі суденця й човни. Далі йшли на веслах проти течії. Декому щастило дістатися водою майже до самої Олімпії, що знаходиться приблизно за 20 кілометрів від Іонічного узбережжя. Тут Алфей зливався з гірською річкою Кладей, що в найкращі часи мала ширину шістдесят метрів.

Ось чому екехейрія тривала оті два-три місяці.

Коли ж і як виник цей звичай?

...На бенкетах і святах еллінів сивобороді рапсоди й аеди (давньогрецькі родичі наших українських співців-кобзарів) неквапним і урочистим речитативом розповідали міф-легенду.

Давним-давно син Пеласга, аркадський цар Лікаон приніс у жертву Зевсові свого первістка Ніктима. Всупереч батьковим сподіванням, Зевс сприйняв це як жорстоке святотатство і обернув Лікаона та чотирьох синів

його на вовків. Решту ж дітей спопелив блискавицями-перунами. Та й тоді він ще довго кидав на Аркадію, де царював Лікаон, вогняні стріли. Аж поки сама мати Земля звела догори благально руки (по-грецьки «хейрас») і втихомирила його. Ось звідки начебто, походить слово «екехейрія».

Будемо щирі: «батько богів» у цьому своєму вчинкові показав себе далеко не з кращого боку. Засудивши жорстоку фанатичність смертного, він відповів на неї значно масштабнішою й безглуздою жорстокістю. Що ж, боги нерідко подавали людям поганим приклад...

Існує й вірогідніша версія народження священного перемир'я.

Давньогрецькі держави не завжди жили в дружбі й злагоді: міжусобні сутички, на жаль, не були рідкістю. Дошкуляли еллінам і епідемії. Павсаній розповідає, що елідський правитель Іфіт звернувся якось до оракула із запитанням: як вшанувати небожителів, аби вони перестали насилати на змучених людей епідемії та спричиняти між ними розбрат і нищівні війни? І почув начебто таку пораду: треба відновити забуті на той час (вже вкотре!) Олімпійські ігри.

Іфіт негайно уклав мирну угоду із Спартою і разом з її правителем-законодавцем Лікургом склав Статут Священного Олімпійського Перемир'я, текст якого записали на мідному диску. Там, зокрема, говорилося: «Олімпія — священне місце, і той, хто сюди прийде зі зброєю, стане святотатцем...»

Диск бачили й описали Арістотель, а пізніше — Павсаній. Цей документ, як припускають деякі дослідники, було складено 884 року до нашої ери.

Отже, першою і головною умовою Олімпійських ігор було припинення будь-яких воєнних дій. Усі, хто йшов чи їхав на ігри, користувалися правом вільного проходу навіть через ворожі країни. Під загрозою смерті й божої карі ніхто не мав права силою вдиратися до священної

Олімпії. Якщо через неї мали пройти дружні війська, то вони віддавали свою зброю на кордоні і одержували її лише за межами олімпійської території. І варто було якійсь державі забути про екехеїрю, як елейці (жителі Еліди, що досить довго були господарями й організаторами ігор) мали право накласти на порушника великий грошовий штраф і навіть позбавити його права участі в святі.

В епоху олімпійського розквіту цього положення греки дотримувались дуже суворо. Так, 420 року до нашої ери спартанці не були допущені на ігри, бо під час священого перемир'я обложили місто Лепрей.

Як ви пам'ятаєтє, Статут забороняв жінкам проходити на Олімпійський стадіон під час ігор, і виняток був лише для жриці богині родючості Деметри. А коли ще згадати, що переможця нагороджували вінком з оливкових віт, то можна припустити, що доісторичною прасоною Олімпійських ігор було свято врожаю. До того ж час їхнього проведення переконливо свідчить на користь цієї думки.

Поки Олімпійське свято мало вузько місцевий характер (так, очевидно, було до перемир'я Іфіта — Лікурга), його можна було святкувати щороку. Та згодом, коли воно поширилося на всю Елладу, це стало неможливим: згадайте, що в деяких атлетів та уболівальників дорога туди й назад забирала кілька місяців. Окрім того, елліни започаткували ще чимало свят, які теж супроводжувалися виступами атлетів. Тому-то, як припускають вчені, саме в IX столітті святкувати ігри стали раз на чотири роки.

За основу був узятий восьмирічний цикл з 99 місяців, поділений на дві нерівні частини: 50 і 49 місяців. Розпочинались ігри в перше або третє місячне підповня після літнього сонцестояння. В епоху свого найвищого розквіту воно тривало п'ять днів, з яких релігійним відправам відводився тільки один, а решта чотири — зма-

ганням атлетів. Це, між іншим, ще один доказ того, що ритуальна частина викликала в еллінів значно менше захоплення, ніж спортивна. А весь чотирирічний цикл називався Олімпіадою.

Олімпійська долина з усіх боків оточена горами та горбами, вкритими міртовими й оливковими деревами, дубами і корабельними соснами. Одна з місцевих гір зветься Олімп. Вона — однойменна з вершиною, на якій буцімто жили еллінські боги. Взагалі ж на карті Греції та Кіпру й зараз існує чотирнадцять височин з цим гордим іменем.

Мальовничо зеленіла й сама долина. У священному гаю — Альтіді — росли не тільки оливи, а й платани, сріблясті тополі. Не випадково греки з їхнім гостро розвиненим відчуттям прекрасного обрали місцем проведення священних ігор саме цей чарівний куточок Еллади.

За три дні до початку свята сюди з Еліди вирушала урочиста процесія елланодиків (еллінські судді), учасників змагань, жерців та найзапекліших уболівальників. Ритуальна дорога протяжністю в п'ятдесят кілометрів пролягала спочатку морським узбережжям, а потім гулилася в складках гірської місцевості. Приблизно на половині шляху було священне джерело: біля нього судді зупинялися й приносили жертви богам.

В Альтіді з давніх-давен зводилися храми — великі й малі. Найбільшим і найпрекраснішим було святилище Зевса, побудоване архітектором Лібоном Елейським у V столітті до нашої ери. В ньому знаходилася славетна статуя «батька богів», споруджена великим грецьким скульптором Фідієм, життя якого припадає на той же період.

Принагідно скажемо, що майстерню Фідія археологи розкопали в Олімпії у 1954 році. Серед знайдених у майстерні речей був невеличкий керамічний глечик з написом: «Я належу Фідію». Узагалі в Олімпії мали свої

майстерні й інші видатні еллінські скульптори, зокрема Мірон, Політкет, Лісіпп, Скопас, Праксітель, бо зв'язок мистецтва зі спортом був такий же природний, як і плідний.

Так-от, Фідієва статуя «батька богів» вважається одним із семи чудес світу. Римський письменник і вчений Пліній Старший писав про неї: «Багато є уславлених скульптур, та найкраща з них — Зевс Олімпійський, що його створив Фідій із золота й слонової кістки». Як стверджують стародавні автори, вона сягала у висоту без п'єдесталу до дев'яти метрів. Щоправда, наводять і інші цифри, але не менші. Зевс сидів на троні, в одній руці він тримав зображення богині перемоги Ніке, в другій — свій жезл. Трон був зроблений з кедрового дерева, а на ньому — інкрустовані різні епізоди, взяті з міфів і реального життя. Зокрема, скульптор зобразив свого улюбленця — хлопчика Пантарка, який став на 86-х Олімпійських іграх переможцем з боротьби серед наймолодших учасників.

За свідченнями античних авторів, Фідій також керував роботами по скульптурному оздобленню храму, у яких брали участь найвідоміші митці того часу. Теми скульптурних груп, рельєфів були різноманітні, в основному міфічного і героїчного змісту. Так, на східному фронтоні храму була зображена битва кентаврів з лапіфами, яка символізувала собою перемогу тренуваних і спритних еллінів над «варварами» персами. А західний прикрашала скульптурна група вже знайомого нам сюжету: перегони Еномай з Пелопом. Еллінські міфографи та історики вважали, що Еномай змагався з женихами Гіпподамії на 120-кілометровій дистанції, стартуючи в Олімпійській долині від берега Кладея. А фінішувати учасники цих страшних перегонів мали аж на Корінфському перешийку, біля храму бога Посейдона...

Сама Альтіда мала форму неправильного чотирикутника і простягалася зі сходу на захід. Тут знаходились

також палестри і гімнасії, де можна було і тренуватися, і змагатись. В центрі головного, так званого Олімпійського гімнасію знаходився квадратний майданчик (120×120 м), готелі для елланодиків та службові помешкання. Інший гімнасій — Леонідаіон (він був так названий на честь його засновника, Леоніда з Наксоса) мав площу 80×74 метри. А внизу, на березі Кладея, знаходився басейн завдовжки 62 метри і завширшки — 16. Проте його призначення було скоріше гігієнічне, ніж спортивне.

Гімнасії та палестри були по суті дворами з м'яким пісковим ґрунтом, оточені портиками (піддашок, відкрита галерея) та колонадами. Тут провадилися тренування з боротьби, кулачного бою, бігу, списометання тощо. На території палестри були класні приміщення, кімнати для відпочинку, роздягальні й лазні.

Головною частиною Олімпійського гімнасію був портик завдовжки 219,5 метри й 11,3 метра завширшки, який простягався з півдня на північ. Тут була відміряна доріжка, що точно відповідала головній олімпійській дистанції. Тому-то бігуни мали можливість тренуватися за будь-якої погоди і в будь-яку пору року. Отже, можливість для підготовки спортсменів тут були досить широкі.

Та ось настає урочиста й радісна година! В точно визначений час, після жертвоприношень, елланодики виходять з Альтіди. Вони ведуть атлетів тунелем, висота якого становить 4,4 метра, і зветься він крипта. Подолавши тридцятидвохметровий шлях, процесія несподівано з'являється на стадіоні. В пурпуровому вбранні, з вінками на головах, елланодики мовчки займають місця на підвищенні: тепер вся влада в Олімпії належить тільки їм.

Спочатку антична суддівська колегія складалася всього з двох осіб: цього, мабуть, вистачало. Але вже на 95-х Олімпійських іграх (вони відбулися 400 року до нашої ери) елланодиків було дев'ять. Ділилися вони на

три групи по троє в кожній і забезпечували суддівство на трьох головних ділянках: п'ятиборство, змагання з бігу й верхи на конях. Найбільша кількість суддів — дванадцять — відома нам на 103-х іграх (368 рік до нашої ери). Це наочно засвідчує зростання олімпійських масштабів!

Елланодики стежили не тільки за ходом змагань, а й узагалі за дотриманням всіх олімпійських правил і навіть за режимом і харчуванням атлетів: тренери в Олімпії усувались від своїх обов'язків, і їхні функції теж виконували елланодики.

...Владно лунає сурма, й оповісник — наймогутніший голос Еллади — проголошує початок змагань. Атлети, ставши півколом, мовчазно й поштиво слухають головного елланодика, що закликає їх до чесно́ї й дружньої боротьби.

Закони Іфіта—Лікурга не вичерпувались встановленням священного перемир'я. Правил і параграфів було, мабуть, не менше, ніж видів змагань в період розквіту Олімпії.

Ось учасники один за одним проходять стадіоном. Гучно називає герольд ім'я й батьківщину кожного і тричі запитує: «Чи всі ви, щасливі гості Олімпії, згодні з тим, що цей атлет вільний і достойний громадянин?»

Нагадаємо ще раз: раби та «варвари» (так елліни називали всіх іноземців) до участі в Олімпійських іграх не допускались. Лише пізніше, як ми згадували, в період занепаду Олімпіад, для іноземців було зроблено чимало винятків...

Всі претенденти повинні були за рік до початку ігор записатися в елланодиків і провести той рік в посиленіх тренуваннях. Навіть у цьому виявлялась класовість античних змагань: хіба міг, припустимо, селянин чи ремісник залишати свою роботу в полі або майстерні задля занять спортом? Навіть тоді, коли він був не раб, а вільний еллін!

Останні тридцять днів належало тренуватися безпосередньо в Елідському гімнасії на очах у вимогливих елланодиків. Лише вони остаточно визначали майбутніх учасників ігор.

В іграх не мали права брати участі святотатці, вбивці, ті, хто вчасно не сплачує податків чи перебуває під судом. Крім того, як ви пам'ятаєте, в іграх не могли виступати й атлети тих грецьких держав, які вели війну з будь-якою країною чи містом.

Заборонялось навмисне чи з необережності вбивати суперника. Винний у цьому (навіть переможець!) позбавлявся нагороди, і на нього накладали великий штраф. А в особливо тяжких випадках його страчували.

Атлети, що запізнилися, до ігор не допускались. А тих, хто намагався підкупити суддів, прилюдно карали киями та різками. Заборонялося навмисне штовхати суперника, вдаватися до недозволених прийомів. Каралися й ті, хто чинив спробу залякати чи підкупити інших учасників змагань.

Небезпечно було й привселюдно опротестовувати рішення суддів. Незадоволені мали право звернутися до Олімпійської Ради і домагатися покарання чи осуду не-об'єктивних суддів. Але, багатозначно підкреслювалося в Статуті, лише на свій страх і ризик. І це справді було ризиком, бо на стадіоні весь час перебували номофілаки — урядовці, які стежили за дотриманням всіх правил. У їхньому розпорядженні були загони служників-рабдухів, озброєних киями, і винних (це, до речі, стосувалося і надто темпераментних уболівальників) карали досить оперативно: тут-таки, на очах усього стадіону. Елліни не любили зволікань...

Елідський математик і філософ Гіппій у 420 році до нашої ери перший започаткував Олімпійську хронологію, розпочавши її з 776 року до нашої ери, і склав списки переможців за попередні три з половиною століття (звичайно, наскільки це було можливим). Сторіччям пізніше

всю цю «атлетичну канцелярію» старанно впорядкував і продовжив Арістотель.

Популярність найбільших змагань античності була такою великою, що тоді ж історик Тімей запропонував і впровадив у еллінське життя літочислення за Олімпіадами. Відтоді вчені й письменники, розповідаючи про якусь видатну подію, писали, приміром, так:

«Фокейці захопили Дельфи в четвертий рік 105-ої Олімпіади, коли Прор з Кірени переміг у бігові».

Або інший приклад: «Фокейська війна закінчилася в перший рік 108-ї Олімпіади, коли в бігові переміг Полікл з Фів».

Подібних історичних записів можна навести чимало. В них привертає увагу й те, що згадується лише переможець-бігун: цей вид змагань завжди залишався головним.

Заманливою здається думка про відродження цієї традиції. Тільки, звичайно, нам вбачаються записи значно приємнішого характеру. Чому б не уявити собі, скажімо, такі нотатки майбутнього історика:

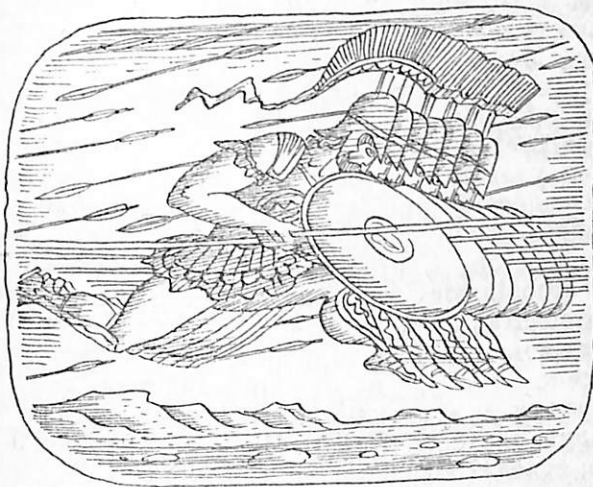
«Перші люди ступили на Юпітер в третій рік XXVIII Олімпіади, коли син славетного Володимира Яценка із Запоріжжя підняв планку світового рекорду із стрибків у висоту до 2 метрів і 83,5 сантиметра».

Приємна звістка, чи не так? Згадуючи минуле, завжди треба думати про майбутнє.

Глава VII

СТРИБОК-ЗАГАДКА ТА БІГУНИ З АКАДЕМІЇ

Священний гай спершу був обнесений дерев'яною огорожею, і лише наприкінці IV століття до нашої ери тут зводиться стіна з біломармурових блоків. П'ять воріт дозволяли з будь-якого боку увійти на територію Альтіди чи вийти з неї: адже змагання відбувалися і на стадіоні, і на іподромі.

Програма античних ігор спочатку була більш ніж скромною: на перших тринадцятих Олімпіадах атлети змагалися лише з простого бігу (дромос); добрими бігунами мали бути і воїни, і мисливці, і пастухи, і, нарешті, просто «справжні чоловіки»!

Дистанцією простого бігу був стадій. В різні часи і в різних містах він був неоднаковий. Річ у тому, що, за традицією, стадій мав відповідати шестистам ступням

Зевсового жерця. Оскільки ж у різних жерців ноги, певна річ, були неоднакові, то й стадій відповідно коливався від 175 метрів до 192,27 метра. Найбільший стадій був саме в Олімпії: за переказами, його відміряв сам Геракл. Так, до речі, виникло і наше загальнозживане слово «стадіон».

Змагання з бігу на стадій пов'язане з дуже давнім обрядом жертвоприношення Зевсові, якому в Олімпії було споруджено не лише храм, а й величезний вівтар. Саме тут у день змагань стояв жрець із смолоскипом. Тому, хто перший пробігав 192-метрову доріжку, що закінчувалась біля вівтаря, належала честь запалити священний вогонь жертовника. Це символізувало щасливу і багатообіцяючу близькість до бога. Тому й Олімпіада, тобто чотирирічний цикл, діставала назву від імені бігуна-переможця. І лише пізніше дистанція-стадій була перенесена з Альтіди на нижній майданчик стадіону.

Але чому ж «гераклів стадій» майже точно відповідав нашій двохсотметровці? Чи нема тут якоїсь раціональної основи? Виявляється, є!

По-перше, стадій дорівнював довжині гону орача, що його він проходив із своїм плугом. Як тут ще раз не згадати, що праосновою Олімпійських ігор було свято врожаю?!

По-друге, саме на двохсотметровій дистанції людина здатна розвинути максимальну швидкість. І елліни, звичайно, знали це, хоча й не вміли вимірювати час із точністю до сотих секунди.

Що ж до сучасних змагань, то тут на нас чекають досить конкретні й переконливі дані. Так, 1904 року на III Олімпійських іграх сучасності Хан Арчі 100 метрів пробіг за 11,0 секунд, а 200 — за 21,6! На XVI Олімпійських іграх 1956 року Роберт Морроу показав відповідно 10,5 та 20,6 секунди. А результати ушлявленого Джессі Оуенса ще разючіші: 10,2 та 20,3 секунди! Європейське досягнення киянина, олімпійського чемпіона Вале-

рія Борзова відповідно 10,1 та 20,00 секунди. І нарешті зовсім недавно результати Валерія поліпшив італієць П'єтро Меннеа, що пробіг 100 метрів за 10,01, а 200 — за 19,72 секунди.

Паралельно з цією мірою існував ще й «великий стадій», який дорівнював приблизно 950 метрам. Ним вимірялась відстань верхівців і деякі стайерські дистанції.

А тепер тут принагідно згадаємо першу Академію. Так звався гай поблизу Афін, присвячений герою Академу. Там був великий гімнасій, де займалися спортом і загартовувались юнаки. У гаю любив гуляти і вести бесіди зі своїми учнями філософ Платон. Його послідовники й стали першими «академіками». А саме слово «академія» зазнало згодом переосмислення, і ним почали називати науково-навчальні заклади.

Та афінська Академія ушлявилась ще й тим, що звідси починались, мабуть, найцікавіші змагання бігунів: лампадодромія — біг із смолоскипами.

В гаю з давніх-давен стояв жертovníк Прометея — бога, що подарував людям вогонь. Від його священного полум'я глибокої ночі бігуни запалювали воскові смолоскипи і прямували до міста. Смолоскип переходив від одного атлета до другого — як в сучасній естафеті. Вигравала команда, учасник якої першим, не згасивши вогню, добігав до житла коваля, гончаря або пекаря на околиці Афін. Там, за прадавньою традицією, він мав розпалити від свого смолоскипа ремісникову піч.

Лампадодромія була відома не лише афінянам. Так, наприклад, на острові Кеос в декреті III століття до нового літочислення говориться, що в обов'язки гімнасіарха входить і підготовка юнаків до бігу з смолоскипами.

Безперечно, таке видовище справляло на глядачів надзвичайне враження: десятки вогників, які швидко рухаються в темряві! І підбадьорливі вигуки уболівальників, що стоять обабіч «прометеєвої траси»!

Саме звідси й узяла свій початок естафета із смолоскипом, що передує відкриттю чергових Олімпійських ігор в наш час. Тільки тепер смолоскип подорожує значно далі: з Олімпії в те місто, яке приймає олімпійців. І, як і в давнину, атлет повинен будь-що донести вогонь, не згасивши його!

Античні бігуни, як і нині, розподілялись на забіги. Переможці забігів виходили в чвертьфінал, півфінал і, нарешті, в фінал. Стартували із спеціальних мармурових плит, які мали заглиблення для ніг. А старт за тих часів був тільки високий.

Про абсолютну швидкість античних спринтерів сказати щось певне дуже важко: клецидра — водяний годинник тих століть — відміряла час дуже приблизно. Важливо було прийти до фінішу першим, а не показати якийсь певний результат.

З 14-х Олімпійських ігор (724 рік до нашої ери) до програми включається діаулос (подвійний біг): атлети пробігали стадій і, оббігши стовпчик, поверталися на старт. Причому вже з 720 року всі учасники змагалися без будь-якого одягу.

За переказами, того року юнак Орсіпп в розпалі спортивної борні загубив свою набедрену пов'язку, але прийшов до фінішу перший. Відтоді атлети й почали виступати голими. З нашої точки зору це здається дивним. А ось елліни вважали, що в світі немає нічого прекраснішого за гармонійно розвинене людське тіло. І не соромилися своєї нагої.

І саме бігові надавали вони виняткового значення. Адже цей найпопулярніший вид легкої атлетики сприяє формуванню міцного й досконалого тіла, бо зміцнює не тільки ноги, а й внутрішні органи: серце й легені. Не кажучи вже про руки, м'язи грудей та живота. На еллінських амфорах ми бачимо численні зображення бігунів. Добре видно, які в них короткі, енергійні кроки (при

цьому високо підіймалися коліна). А іноді їхній крок широкий, стрибкоподібний, з яскраво вираженим моментом польоту.

Між іншим, одразу стартували тільки чотири спортсмени, хоч на олімпійській доріжці було місце принаймні для двадцятьох — інтервал між бігунами, як і зараз, дорівнював 1,25 метра. Можливо, це пов'язане з малою кількістю елланодиків.

Наступний вид — доліхос (довгий біг). Найчастіше ця дистанція становила 24 стадія — приблизно 4600 метрів.

Не тільки в бігові, а й в інших видах змагань існували три вікові групи: діти, безбороді та мужі. Павсаній описав статую Даміска з Мессенії, який дванадцятирічним здобув перемогу в Олімпії. Атож, траплялося зрідка, що хлопчик пробігав дистанцію швидше за мужів і безбородих!

В пору розквіту еллінської агоністики (VII—V століття до нового літочислення) її характерною рисою вважалась універсальність атлетів. Вузька «спеціалізація» не була властива гармонійно розвиненим громадянам еллінських держав. І прикладів — чимало.

Атлет Політ з Карії чудово поєднував у собі спринтерські та стайерські якості. Від «довгої дистанції, що, перепочивши, переходив до найкоротшої дистанції, що, як відомо, вимагає найвищої швидкості. Перемігши в обох видах, він того ж дня додав до цих двох і третю перемогу: з подвійного бігу!

Таким же непереможним універсалом був і Леонід з острова Родос. Він не мав собі рівних протягом чотирьох Олімпіад і здобув на них як бігун дванадцять перемог.

Звичайно, дуже хочеться знати: як швидко бігали греки? І чи змогли б найкращі спринтери та стайери давнини успішно конкурувати з бігунами сучасності?

Про короткі дистанції ми не будемо говорити, оскільки

ки для цього не маємо даних. А ось деякі результати з довгого бігу нам відомі.

Прекрасний знавець античного побуту Ф. Ф. Велішський підрахував, що 12 «великих стадіїв» давньогрецькі атлети долали в середньому за 36 хвилин, 20 — за годину і 24 — за 1 годину 12 хвилин. Для порівняння нам найзручніше взяти другий результат, бо донедавна в сучасній легкій атлетиці був досить популярним «годинний біг».

Переможець 22-ї Олімпіади Тісандр з Ксанфа за годину пробіг 19,2 кілометра (тобто 20 «великих стадіїв»). В наш час, щоб виконати норму майстра спорту СРСР, треба було пробігти за годину 18,6 кілометра. Таким чином, Тісандр міг би претендувати на це почесне звання.

А остаточний світовий рекорд з годинного бігу становив 20,673 кілометра. Це вже в наш час. Проте в останні роки цей надзвичайно цікавий вид бігу на легкоатлетичних змаганнях чомусь забутий...

Починаючи з 65-ї Олімпіади, до загального комплексу було введено «гоплітон дромос» — біг озброєних воїнів. Учасники мали пробігти чотири стадії в шоломі і з щитом. Та згодом залишився тільки щит.

У наш час найважчою і найпочеснішою вважається перемога на марафонській дистанції. Далеко не кожний легкоатлет здатний лише пробігти 42 кілометри 195 метрів, не кажучи вже про високий результат! Хоча в програмі античних ігор марафонської дистанції не було, але її назва й історія виникнення пов'язані з Елладою. А вперше ввів «марафон» до програми Олімпійських ігор сучасності їхній засновник П'єр де Кубертен на честь видатної перемоги афінян і нечуваного подвигу одного з них.

...490 року до нашої ери афіняни зійшлися в смертельному двобої з персами. Чисельністю перське військо переважало еллінське в багато разів. Але греки, на

відміну від воїнів Дарія, билися за свою незалежність. І перемогли!

Вирішальне значення мав, звичайно, і стратегічний хист Мільтіада, афінського воєначальника, і самовідданість воїнів, і їхній фізичний гарт: останні сотні метрів гопліти (важкоозброєні воїни) не йшли, а бігли назустріч перським шеренгам, виставивши вперед списи. Зім'явши ворожі фланги, загартовані й треновані елліни погнали ворога, не даючи йому змоги оговтатись і перебудувати свої бойові порядки.

Радісну звістку приніс до Афін прудконогий Фідіппід — найкращий бігун з Мільтіадового війська. Знесилений, але щасливий і гордий, він вбіг на міську площу, вигукнув: «Радійте, афіняни, ми перемогли!» І впав мертвий. Серце вісника не витримало такої далекої дороги.

Чому ж досвідчений атлет і воїн вмер, пробігши відстань, яку тепер без шкоди для себе долають тисячі бігунів? А розгадка тут досить проста: напередодні битви Фідіппід «збігав» через гірський перевал з Афін до Спарти, щоб заручитися допомогою союзників. Та бігав він даремно: пославшись на невідкладні релігійні обряди (термінові жертвоприношення тощо), спартанські ефори пообіцяли надіслати допомогу лише через десять днів!

Подолавши за два дні понад двісті кілометрів, посланець повернувся і, навіть не відпочивши, кинувся в бій з персами. Можливо, Фідіппід був навіть поранений. Останній біг виявився для нього і тріумфальним, і фатальним...

Подвиг елліна увічнений в історії і сучасному спорті: пройдена ним дистанція тепер зветься «марафонською». Звичайно, сьогодні неможливо встановити з точністю до метра, яку саме відстань пробіг Фідіппід в останній день свого звичайного життя. Тому спочатку нинішні марафонці змагалися на сорокакілометровій дистанції.

Але 1908 року під час IV Олімпійських ігор в Лондоні на прохання королівської сім'ї марафонці стартували від тераси Віндзорського палацу і бігли до стадіону «Уайт-Сіті». З того часу марафонська дистанція стала дорівнювати 42 кілометри 195 метрів.

Та давні греки змагалися не тільки з бігу. Агоністична програма Олімпійського свята невпинно розширювалась: виникали все нові й нові види олімпійських випробувань.

Дещо забігаючи наперед, подивимось, як поступово урізноманітнювались загальноеллініські змагання. Ось роки народження нових видів:

14-ті Олімпійські ігри		(724 рік до н. е.) — подвійний біг
15-ті	»	» (720 рік до н. е.) — довгий біг
18-ті	»	» (708 рік до н. е.) — п'ятиборство і боротьба
23-ті	»	» (688 рік до н. е.) — кулачний бій
25-ті	»	» (680 рік до н. е.) — змагання колісниць
33-ті	»	» (648 рік до н. е.) — панкратій ¹ і скачки
37-мі	»	» (632 рік до н. е.) — боротьба і скачки для хлопчиків
38-мі	»	» (628 рік до н. е.) — п'ятиборство для хлопчиків
41-ші	»	» (616 рік до н. е.) — кулачний бій для хлопчиків
65-ті	»	» (520 рік до н. е.) — біг із зброєю

¹ Про панкратій мова буде далі.

70-ті Олімпійські ігри

71-ші

84-ті

93-ті

99-ті

128-мі

131-ші

145-ті

(550 рік до н. е.) — змагання колісниць, закладених мулами
 (496 рік до н. е.) — скачки на кобилах
 (444 рік до н. е.) — скасування змагань на мулах і кобилах
 (408 рік до н. е.) — змагання на парокінних колісницях
 (384 рік до н. е.) — змагання на квадризі лошат
 (268 рік до н. е.) — змагання на лошатах
 (256 рік до н. е.) — змагання на колісницях, закладених парою лошат
 (200 рік до н. е.) — панкратій для хлопчиків

Як бачимо з цієї невеликої таблиці, вже на вісімнадцятих іграх з'явилося п'ятиборство. До цього виду олімпійських змагань входили: простий біг, стрибок у довжину, дискотетання, списотетання і боротьба. Причому, щоб стати переможцем, інколи досить було виграти хоча б у трьох видах з п'яти, але боротьбу — обов'язково! Бо тут враховувалися не лише самі результати, а й атлетична майстерність, техніка, тактика і навіть особиста поведінка атлета. Часом абсолютна перевага якогось спортсмена була взагалі незаперечною і просто відпадала потреба продовжувати змагання.

В таблиці ми не знаходимо ні стрибків, ні метання списа й диска. Вони просто не входили до програми як окремі види змагань, з них не виборювали першості. Метання були всього лиш складовими частинами п'яти-

борства, необхідними для виявлення всебічних здібностей атлета. П'ятиборці вважалися універсальними атлетами, а філософ Сократ назвав їх найдосконалішими людьми.

Серед великого розмаїття тем і сюжетів літератури еллінів звертає на себе увагу тема фізичного гарту, численних агонів та спортивної доблесті. Гомер, Архілох, Сімонід Кеоський, Піндар, Геродот, Ксенофонт, Софокл, Евріпід, Арістотель, Лукіан і чимало інших славетних авторів докладно й захоплено описували цю яскраву сторінку давньогрецького побуту.

Та, незважаючи на це, сьогодні в античній агоністиці нам зрозуміле далеко не все. І однією з найбільших загадок поки що лишається, як уже згадувалось, звичайний стрибок у довжину, той самий, що входить до п'ятиборства.

Втім, чи звичайний? Поміркуйте самі: 500 року до нашої ери на 70-х Олімпійських іграх Фаїл із Кротона стрибнув на 55 дельфійських стоп, що дорівнює... 16,31 метра! А відомий спартанський бігун Ехіон ще за півтора століття до Фаїла стрибнув на 16 метрів 66 сантиметрів!

Навіть ті, хто не дуже цікавиться легкою атлетикою, знають: цей результат майже вдвічі перевищує сучасний світовий рекорд. Та чи може таке бути?

Відомий угорський історик античного спорту Ференц Мезе вважав, що «...мабуть, складала результати трьох стрибків і суму оголошували як остаточний результат».

Інші вчені вважають, що ці фантастичні цифри — результати потрійних стрибків. А дехто взагалі піддає сумніву рекорди стародавніх стрибунів, приписуючи їх вигадці еллінів, які «любили цікаві і навіть неправдоподібні розповіді про знаменитих атлетів минулого».

Скажемо одразу, що «цікаві і навіть неправдоподібні» розповіді любили не тільки в давнину. Їх, між іншим, люблять і тепер. Справді, згадку про стрибок Фаї-

ла ми знайшли лише в джерелах II століття нашої ери, хоч сам він жив за 600 років до того! Але це ще не значить, що про феноменального атлета не згадувалось раніше, не писали про нього його сучасники. Ті відомості просто могли до нас не дійти.

Справді, дуже важко повірити в реальність шістнадцятиметрових стрибків. Але тут варто згадати, що не в давнину, а всього двадцять років тому фахівці однойменно заявили, буцімто важкоатлети ніколи не зможуть подолати в триборстві шестисоткілограмовий рубіж. Проте в 1970 році Василь Алексєєв подав обережним теоретикам вельми вагомий докази того, що вони помиляються. А незабаром і ще півтора десятка радянських і зарубіжних штангістів підтвердили доводи найсильнішої людини світу.

До речі, з огляду на ці факти не так-то й страшно повірити наведеній нами свого часу розповіді про еллінського силача Евмаста, який підняв 480-кілограмовий камінь! А надто якщо пригадати оповідання Максима Горького про досвідчених вантажників-волжан, які за допомогою нехитрого пристрою самотужки занесли з берега на пароплав рояль!

Отже, античні автори називають імена не одного, а навіть двох стрибунів, що подолали шістнадцятиметровий рубіж. Проти їхніх тверджень виступає об'єктивна оцінка людських можливостей. Та вище ми навели приклад того, як об'єктивні оцінки виявились суб'єктивними.

А тепер давайте проаналізуємо умови, в яких тренувались й змагались античні стрибуні.

На еллінських стадіонах п'ятиборці стрибали не з розбігу, а з місця. У цьому випадку вони стартували з невисокого кам'яного підвищення — з так званого «батуру». Причому змагались обов'язково під акомпанемент флейти. Хоч головне полягало, звичайно, не в цьому музичному супроводі.

Еллінські стрибуні злітали в повітря, тримаючи в руках своєрідні металеві або кам'яні гантелі. Пам'ятаєте, ми про це згадували? Читаємо у Павсанія: «Ці гирі мають такий вигляд: посередині вони дещо нагадують видовжений диск; він зроблений так, що через нього можна просунути пальці рук так само, як і крізь ручку щига».

Коли ж ми згадаємо численні малюнки на еллінських вазах, зіставивши їх з археологічними знахідками, то дійдемо висновку, що стрибкові гантелі мали різні форми. Вага ж їхня коливалася в межах від 1,48 до 4,629 кілограма. Таких гантелей чимало збереглося до наших днів.

Місцем для стрибків була «скамма» — заповнена морським піском яма завдовжки 15,25 метра. В момент поштовху і зльоту стрибун викидав руки з гантелями вперед. Потім — енергійно відводив їх назад. В польоті, мабуть, робив хвилеподібні рухи всім тілом і гантелі ще раз виносив уперед і знову повертав за спину. Під час приземлення гантелі, очевидно, відкидались геть назад.

Зрозуміло, що тут використовувалась додаткова інерція, створена вагою гантелей та маховими рухами.

Проте коли в наш час, наприкінці 30-х років, лєнінградські легкоатлети спробували стрибати з отакими гантелями, нічого не вийшло: результати були нижчі від звичайних. Та чому б не припустити, що греки володіли якимись технічними секретами, невідомими нам сьогодні? Адже, приміром, жердина, яка допомагає досвідченому спортсменові злітати над п'ятиметровою планкою, непідготовленій людині лише заважатиме. Можливо, так було і в лєнінградців?

А тим часом ім'я Фаїла згадується багатьма грецькими авторами. Ось що писав про нього той самий Павсаній: «...Він двічі був переможцем з п'ятиборства і третій раз здобув перемогу з бігу. Додам, що його статуя була в Дельфах. Він, до речі, бився з мідянами на

власному кораблі, на який посадив усіх кротонців¹, що жили в Елладі».

Згадує про атлета і воїна Фаїла у своїй «Історії» й Геродот. А про його надзвичайний стрибок розповів філософ і природознавець Феофраст: «Цей муж пролетів над скаммою від початку й до кінця і, впавши на тверду, кам'янисту землю, зламав ліву ногу».

Дозволимо тут собі запитання: нащо було робити скамму довжиною понад 15 метрів, якби елліни стрибали, приміром, лише на восьмиметрову відстань? І чи не занадто багато свідчень і реалістичних описів для легенди? Сподіваємось, що таємниця давньогрецького стрибка буде все-таки розгадана.

До п'ятиборства, як ми вже знаємо, входило дискотметання. Колись диски використовували на війні при облозі міст. На них обложники писали ворогові свої умови про капітуляцію і через фортечний мур закидали у місто. Та з часом диск з поля бою перейшов на стадіони і залишився там назавжди.

Елліни змагалися, хто кине цей прилад далі і вище. У кожному випадку окремо. При метанні диска у височину вигравав той, чий диск падав на землю останній.

Що ж до кидків на дальність, то, за свідченням римського поета Публія Паппінія Стація, легендарний Фаїл метнув якийсь диск на 38,31 метра. Ви, напевно, скажете: жалюгідний результат! Нижче нинішнього третього розряду!

Та не поспішайте з висновками. Адже сьогодні диск для спортсменів-чоловіків важить 2 кілограми, давньогрецькі ж диски (зразки їх зберігаються в наших музеях) важили і 3, і 3,5, і 4,5, навіть 5,7 кілограма. Робили їх з каменю, бронзи, заліза, олова (з домішками) і навіть дерева. Підлітки тренувалися дещо легшими приладами. Та хлопчики підросли й переходили до важчих.

¹ Кротон — еллінська колонія в Південній Італії.

Метали диски із невеликого підвищення, але, мабуть, без такого енергійного повороту тулуба й ривка, як зараз. Снаряд клали на долоню й передпліччя правої руки, злегка підтримуючи його лівою рукою. Далі, відхиляючись управо й назад, робили кілька махових рухів. Маятникоподібні рухи руки й усього тіла надавали дисковій достатньої інерційної швидкості.

Момент, що передував кидкові, втілив великий еллінський скульптор Мірон у своєму славетному «Дискоболі», якого, до речі, ми вже згадували.

За словами того ж Публія Паппінія Стація, п'ятиборець Флегій перекинув диск через Алфей, тобто кинув його на 50—60 метрів. Якщо диск був навіть не важчий за нинішні, то й тоді результат Флегія — досягнення міжнародного класу. Ну, а коли він кинув через Алфей снаряд вагою в 3 чи 5 кілограмів?! Як тут не згадати оповідання Карела Чапека, де розгніваний ремісник жбуривши через річку здоровенну каменюку, значно перевершивши світовий рекорд із штовхання ядра!

Поверхню диска навмисне терли піском, щоб вона була шорсткою: так зручніше його утримувати. Діаметр дисків коливався від 13 до 33 сантиметрів, а товщина їхня в середньому становила 14 міліметрів. В перервах між змаганнями ці металеві тарілки зберігалися в спеціальних торбах з довгими ручками.

Незважаючи на досвід античних педономів та елланодиків і певну обережність атлетів, при дискометанні нещасні випадки, мабуть, усе-таки траплялися. Свідчення цього ми навіть знаходимо у міфах. В одному з них розповідається, як Аполлон, розважаючись дискометанням із своїм улюбленцем Гіацинтом, сином царя Спарти, невдало кинув снаряд. Диск відскочив від каменя і смертельно поразив юнака. Дискобол-небожитель, гірко оплакуючи загибель Гіацинта, перетворив його на квітку.

Диск, що несе смерть, фігурує і в іншому міфі. Так, герой Персей (переможець страшної Медузи-Горгони)

ненароком вбиває диском свого діда Акрісія. Очевидно-таки, подібних випадків траплялося в реальному житті немало, якщо вони перекочували в міфи. А може, оті міфи були своєрідним застереженням для атлетів про обережність...

І коротенько скажемо про списометання.

Спис народився під час полювання і воєн. Важкі п'ятиметрові списи з ясена чи ялини згадуються ще в поемах Гомера. Кинутий могутньою рукою, такий снаряд легко пронизував людину, пробиваючи навіть металевий панцир, не кажучи вже про захисний обладунок з льону, який був дуже поширений в Елладі у I тисячолітті до нашої ери (лляна тканина укладалася в кілька шарів і склеювалась якимось природним клеєм).

Мисливські списи були, звичайно, коротші й легші. Саме від них бере початок спис спортивний. В еллінській агоністиці існувало списометання в ціль і на дальність. Мішенню найчастіше правили бойові щити.

До середини ратища прикріплювався еластичний шкіряний ремінець завдовжки з півметра. Перед кидком його щільно намотували на спис, а вказівний та середній пальці просували в петлю, що була на кінці ремінця. Таким чином, в мить кидка ремінець змушував спис обертатись, і від цього він летів далі й точніше влучав у ціль.

Малюнки на стародавніх амфорах розповідають нам, що кидали елліни спис з розбігу, не переступаючи при цьому стартової лінії, і під обов'язковий акомпанемент флейти.

Виступи п'ятиборців традиційно завершувались боротьбою. Змагалися в палестрі на спеціальних майданчиках: м'яка, розпушена земля, а зверху — шар піску. Перед тренуванням і змаганнями борці змащувались оливковою олією, а потім посипали себе піском. Від цього тіло ставало еластичним і пружним, і суперникові

важче було застосувати якийсь прийом, ну, скажімо, захват чи щось подібне.

Тоді в цьому найдавнішому виді агоністики не було поділу на вагові категорії, так само, як і в кулачному двобої. Існували тільки три вже згадані вікові групи.

Пари визначалися жеребом. Перед початком агону учасники підходили до амфори чи срібного келиха, в яких лежали білі камінчики або бронзові жетони. На кожному з них була позначена літера грецького алфавіту. Жетонів з однаковою літерою було по два.

Отож атлети, що витягли жетони (або камінчики) з однаковими літерами, ставали агоністичними партнерами і мали зустрітися один з одним в палестрі.

Якщо атлетів було непарне число, то «зайвий» (він звався ефедр) опинявся в дуже вигідному становищі: переможці кожної пари послідовно боролися один з одним, а ефедр — лише з останнім з них. І хоча той усе-таки був переможцем, ефедр, який, зберігши сили, одразу вийшов у фінал, мав досить шансів на успіх. Тому жереб його завжди здавався принадним. Втім, перемога, що здобувалась таким шляхом, цінувалась не дуже високо...

А от коли ніхто не наважувався виступити проти якогось-небудь ушлявленого борця — така перемога вважалась дуже почесною. Тоді казали: «Він переміг, не заפורшившись!» Тобто могутньому борцеві навіть не довелося торкнутися піску на майданчику палестри.

Боролися античні атлети лише стоячи. Час кожної сутички не обмежувався: кінцем змагання була остаточна перемога одного з спортсменів. Чимало сучасних прийомів ми перейняли від еллінських борців (різноманітні захвати, кидки через стегно, через себе тощо). Широко тоді застосовувались підніжки й обманні рухи. Але за недозволені, особливо больові й небезпечні прийоми елланодики суворо карали винних і забороняли їм далі провадити боротьбу.

Для досягнення першого успіху (або, як казали б тепер, для нарахування перших очок) треба було, щоб супротивник торкнувся землі плечем, спиною чи стегном. Проте для повної перемоги належало тричі кинути його на землю.

Щоправда, були й прикрі випадки порушень загальних правил еллінської боротьби. Павсаній розповів про борця Сострата з Сікіона. Щоб виграти сутичку, він ламав суперникам пальці! До таких же непорядних і жорстоких «прийомів» начебто вдавався і Леонтіск з Сіцилії. Та поваги глядачів подібні атлети-бузувіри не завойовували ніколи...

Тонкі знавці всіх видів і правил агоністики, елліни поважали й любили борців, які перемагали не грубою силою, а віртуозною, відточеною технікою. Саме завдяки чудовому володінню всіма прийомами боротьби ушлявився в Олімпії Аристокдем з Еліди. Він також чимало разів був першим і на інших змаганнях, хоча й не відзначався богатырською будовою тіла та ефектною статурою.

Та дуже майстерним борцем був Кратин з Агр. В Олімпії було споруджено статую не тільки на його честь, а й на честь його тренера.

Коли ж брак вправності й техніки атлет намагався надолужити, грубістю, то «нагородою» йому були удари кийів і осуд народний. Ні, не кожна перемога на берегах Алфея вважалася почесною!

Глава VIII КОГО ВИСМІЮЄ ГОМЕР

В усі часи поети жваво й гостро реагували на ті явища, які хвилювали, смішили, засмучували чи обурювали їхніх сучасників. Тому нема нічого дивного, що давньогрецький сатирик I століття нашої ери Лукіллій створив цикл дотепних епіграм, присвячених кулачним бійцям. Ось одна з них:

Хоч Одисей двадцять довгих років діставався додому,
Вмить його Аргус пізнав — вірний і відданий пес.
Ти ж Стратофоне, за п'ять лише років кулачних двобоїв
Так спотворнів, що себе в дзеркалі б сам не пізнав¹.

¹ Переклад Ю. Шанина. Далі переклади віршованих творів, окрім «Іліади» та «Одіссеї» також належать Ю. Шанину.

Сумний сарказм цієї епіграми мав під собою, на жаль, абсолютно реальний ґрунт. Один з найбільш мужніх і важких видів змагань, кулачний бій, подекуди вився еллінами занадто жорстоко.

Але все по порядку.

На Олімпійські ігри кулачний бій прийшов лише 688 року до нашої ери. Прийшов як самостійний, повноправний вид змагань. Проте на території Еллади ці змагання були широко відомі вже на початку II тисячоліття. А захисником кулачних бійців вважався Аполлон, який у міфології мав навіть титул «пюктес», що означає «кулачний боєць».

Основні правила кулачних змагань розробив і впровадив у спортивне життя еллінів Ономаст із Смірни — перший олімпійський переможець з цього виду.

Тут, як і в боротьбі, не існувало поділу на вагові категорії, й перевага кремезних важкоатлетів була часто очевидною. Хоча техніка ведення бою ніколи не втрачала свого значення. І бувало, що велетні падали від ударів невисоких, але спритних бійців.

Так, непоказний Гіпподам із Еліди тричі ставав переможцем на Олімпійських іграх, жодного разу не знавши гіркоти поразки. Таким же майстерним бійцем був і його земляк Гіппомах, який блискуче переміг трьох дуже сильних конкурентів, не діставши жодного значного удару: йому допомагало віртуозне вміння захищатись.

А яке спорядження мали кулачні бійці? Нинішніх боксерських рукавиць тоді, звичайно, не було. Але ж і тасувати один одного голими руками — річ досить небезпечна. Тому-то античні боксери обмотували руки м'якими, еластичними ремінцями, прикриваючи всі пальці, крім великого. Така «рукавичка» не тільки оберігала пальці від травм, а й додавала сили ударові. За олімпійськими правилами, бити дозволялося тільки в голову й обличчя, тому-то кулачні бійці часто виступали в шкіряних і навіть металевих шоломах.

Греки над усе любили чесні змагання й найбільше поважали тих атлетів, які перемагали завдяки не лише силі своїй, а й мистецтву ведення бою.

Надзвичайно великою була слава Меланкома — кулачного бійця з Карії, що жив у I столітті нашої ери. Це був майстер захисного стилю. Виставивши руки вперед, він артистично утримував суперника на дистанції, не даючи йому можливості наносити істотні удари.

Меланком міг так триматися годину, дві, три (адже час двообою не обмежувався!) — доти, аж поки конкурент знесилювався остаточно. За всю досить-таки тривалу спортивну кар'єру він не понівечив жодного із своїх численних партнерів і завжди з чистою совістю й високо піднятою головою залишав стадіон переможеним.

Такою ж славою і любов'ю справжніх знавців олімпійської атлетики користувався й кулачний боець Апіс. На його статуї навіть було викарбувано такий двовірш уже згадуваного Лукілля:

Апіс, кулачний боець, не поранив нікого. За це він
Статуєю від суперників чесних вшанований був.

Звичайно, дійшли до нас численні імена бійців, які уславилися коректністю і в наступальному бою. Ще в VI столітті до нашої ери елліни з великою шанобою і теплотою говорили про Главка з острова Евбея — мужнього і чесного бійця. Суворо дотримувався правил кулачного двообою уже відомий нам Діагор — переможець на 79-х Олімпійських іграх, що відбулися 464 року до нашої ери. Пам'ятаєте, ми розповідали про нього та його нащадків?

Та, на жаль, були атлети, які намагались навмисне покалічити партнера. Тому епіграма Лукілля, наведена на початку цього розділу, відбиває не виняткову ситуацію. Незважаючи на суворість елланодиків, бійці інколи нехтували суворими правилами, і герць завершувався трагедією.

Ось що повідав про один з таких сумних епізодів Павсаній. Розповідає він про Кревгу — кулачного бійця з Епідамна:

«На Немейських іграх аргосці присудили вінок перемогі вже мертвому Кревзі, бо його суперник, сіракузець Дамоксен, порушив їхню домовленість. Вже наставав вечір, коли розпочали вони кулачний двобій. Обидва при свідках домовились наносити удари один одному по черзі. В той час кулачні бійці ще не носили на зап'ясті жорстких ременів, а билися в м'яких оплітках, прикріплених під вигином руки так, що пальці лишалися вільними. Ці ремінці робили з тонких смуг сиром'ятої бичачої шкіри і переплітали в якийсь старовинний спосіб. Кревга перший опустив кулак на голову Дамоксена. Далі мав бити Дамоксен, і він наказав Кревзі звести руки догори, а коли той це зробив, Дамоксен вдарив його випрямленими пальцями під ребра; внаслідок надзвичайної міцності нігтів і сили удару рука увійшла всередину, і Дамоксен, ухопившись за нутрощі, вирвав їх. Кревга тієї миті помер, аргів'яни ж за таке підступне порушення домовленості назавжди вигнали Дамоксена за межі держави.

Кревзі, хоча й мертвому, вони присудили перемогу і поставили йому в Аргосі статую, котра ще при мені стояла в храмі Аполлона Лікейського».

Звичайно, це — винятковий випадок жорстокості. І жорстокості навмисної. Але скільки траплялось на античних стадіонах ненавмисних убивств!

Уже в IV столітті до нашої ери розпочався занепад античної агоністики, і все частіше аматори поступаються місцем професіоналам. Згадані у Павсанія м'які ремінці замінюються жорсткими, з металевими виступами і спеціальними підкладками. А потім з'являються своєрідні боксерські рукавички, сплетені з чотиригранних ремінців, скріплених на суглобах міцними шкіряними кільцями.

Всім прихильникам стародавнього мистецтва й спорту добре відома бронзова статуя кулачного бійця, створена в I столітті нашої ери афінським скульптором Аполлонієм. Автор, очевидно, зобразив атлета-професіонала, що відпочиває після важкого бою. Його обличчя ніяк не назвеш натхненним. Сплющені вуха, спотворені губи й ніс, шрами, які хоча й загоїлись, та все ж досить добре помітні. Ця стомлена людина не звикла щадити, але й сама ніколи не підніме догори великого пальця, просячи милосердя.

Тут треба сказати, що в найдавніші часи, на зорі агоністики, в Олімпії виступали переважно аристократи — атлети, уславлені не тільки перемогами на стадіоні, але й легендарним родоводом. Дехто пишався тим, що на початку його роду стояв, мовляв, Геракл, інші своїми родоначальниками вважали Тесея, Аполлона, а то й самого Зевса. Це були спортивні зустрічі вільних і шляхетних аматорів агоністики.

Згодом, коли посилюється політична конкуренція між еллінськими полісами, гімнастичні вправи скрізь стають неодмінним обов'язком громадянина перед власною державою: він має відстоювати честь батьківщини і на полі бою, і на стадіоні. І все це, певна річ, позначається на характері атлетичних змагань. Бажання не тільки домогтися персональної перемоги, а й звеличити у такий спосіб рідне місто спонукало деяких атлетів нехтувати і моральними, і навіть юридичними нормами. Мирне спортивне змагання перетворювалося в найгостріше суперництво. Девіз «Перемога в будь-який спосіб!» для певної групи бійців затьмарив ідеал атлета, який іде до успіху чесним і прямим шляхом майстерності.

Що ж стосується занепаду Олімпійських ігор і всього античного спорту, то ледь помітний у V столітті до нашої ери, в IV столітті він уже відчувається істотно, тобто час занепаду закономірно співпадає з кризою рабовласницького суспільства.

Елліністична епоха, що її певною мірою започаткував і зумовив своїми переможними війнами Олександр Македонський, принесла грекам надзвичайно бажану і майже безкоштовну рабську силу. Причому в необмеженій кількості! З першого погляду, це мало сприяти всебічному процвітанню еллінських полісів. Та тільки з першого погляду!

В дуже важкому становищі опинилися вільні греки-ремісники. Рабською працею збагачується грецька аристократична верхівка, оскільки раби — це переважно військовополонені. Їх багато, і вони забезпечують масове і дешеве виробництво різних товарів. Еллінським майстрам, щоб витримати конкуренцію, доводиться працювати значно інтенсивніше, ніж то було раніше. Де вже тут думати про гімнастичні вправи! А про регулярні тренування й говорити нічого! Не залишалося часу й для справ державних. Руйнується рабовласницька демократія еллінів, вмирає й агоністика атлетів-аматорів...

Дешевий труд рабів породжує поділ праці, вузьку спеціалізацію у виробництві. Не обійшла вона, ота спеціалізація, й античного спорту. Можливо навіть, за аналогією. Могутні професіонали, що змінили на стадіонах гармонійно розвинених любителів, виступають здебільшого в якомусь одному виді змагань. І ця «вузька спеціалізація» спотворювала атлетів у повному розумінні цього слова. Вона змінила їхній зовнішній вигляд. Про це ми можемо судити з малюнків стародавніх митців. Так, зокрема, на амфорі Клеофрада, створеній приблизно в 500 році до нашої ери, тіла кулачних бійців розвинені гармонійно, пропорційно. На іншій же амфорі, що належить до IV століття тієї ж ери, ми вже бачимо їх грубими, обважнілими — від класичних пропорцій не лишилося й сліду. Однобічне тренування зробило своє діло.

Ніде правди діти, спортивний професіоналізм особливо позначився на важкоатлетичних видах античної

агоністики. Кулачні бійці втратили людську подобу і зовні, і внутрішньо. Важкі фізичні випробування зробили їх жорстокими, кровожерними. А це вже не спорт, не аматорство! А зовні? Гірка іронія Лукіллія, який розповідає про кулачного бійця Олімпіка, яскрава тому ілюстрація. Як і всі люди, мав той вуха, бороду, брови, ніс, але кількарічні бої з такими ж, як і він, безжальними суперниками спотворили його обличчя до неймовірного. І коли йшлося про одержання батьківської спадщини, родичі відмовилися поділитися з людиною, котру вони начебто бачили вперше.

Цілком закономірно, що кулачний бій уже в давнину мав значно менше прихильників, ніж інші види античного спорту. Вражали глядачів жорстокість і неестетичність поединку.

Доказ цього — змалювання кулачного бійця Епея в Гомеровій «Іліаді». Всі атлети й герої без винятку описані «батьком поетів» з безсумнівною повагою, а то навіть і з захопленням. І тільки кулачний боець Епей на змаганнях, що їх влаштував Ахілл, не викликає симпатій автора.

Цей тип атлета — повна протилежність універсальним багатоборцям Одиссею, Нестору й Ахіллу. Він досконало володіє лише нищівним кулачним ударом і пишається цим. Епей — нестримний хвалько. На змаганнях Ахілл пообіцяв переможцеві з кулачного бою мулицю, а переможеному — келих дводонний.

...І підвівсь тоді велетень, воїн могутній,
Син Панопея Епей, умілий в бою навкулачки.
Він терпеливу мулицю за гриву схопив і промовив:
«Ну-бо, підходь, хто хотів би хоч келих придбати дводонний!
Тож не здобуде мулиці, я певен того, із ахеїв¹
Жоден, мене навкулачки здолавши, бо я тут найдужчий!

¹ Ахейці, аргів'яни, данайці — назви племен, що згодом усі разом почали називатись еллінами (греками).

Далі Епей, звертаючись до товаришів і майбутнього суперника, вже задалегідь, наперед тішачись перемогою, кричить:

От що скажу я тепер, і слова мої збудуться справді:
Шкіру на ньому порву і геть розтрошу його кості;
Ті, хто ховать його має, збирайтесь сюди й зачекайте —
Труп заберете, коли мої руки його подолають.

І хоча в кулачному двобої Епей таки здобуває перемогу, як атлет і людина він показаний Гомером в дуже непривабливому вигляді. Обмежений здоровань вправний лише в одному: в кулачному двобої. Коли ж справа торкається інших видів спортивних змагань, він незмінно зазнає поразки.

Ось герої починають змагатися в дискометанні. Взявши величезний залізний диск, намагаються кинути його якнайдалі:

Стали вони у рядок, і перший Епей богосвітлий
З розмаху кинув той диск, і усі засміялись ахеї.

То був не захоплений, а глузливий сміх: Епей виявився безпорадним дискоболом, так само як і стрільцем з лука тощо. В старогрецькому фольклорі безталанний Епей протягом багатьох століть виступав як фігура комічна. Не милувала кулачних бійців література й пізніших часів. Так, кулачного бійця — фессалійця Боїска — висміяв у своєму «Анабасисі» історик і письменник Ксенофонт, що жив у V—IV століттях до нашої ери. Цей воїн «...бився так, наче через недугу не може носити щита, а зараз, як я чую, він пограбував багатьох...» Як ви, певно, здогадались, мова йде про полохливого мародера!..

І нарешті Лукіллій. Уже в I столітті нашої ери не обминув і він своїм сатиричним пером горе-атлетів. Отже, кулачні двобої, мабуть-таки, не давали еллінам тієї насолоди, яку вони діставали від інших видів змагань.

І все-таки кулачні змагання були обов'язковими на Олімпійських іграх.

Якщо пам'ятаєте, Геракл голими руками задушив страшного Немейського лева і потім усе життя носив на плечах його шкуру. Серед численних подвигів цього героя перемоги над могутніми хижакками посідають почесне місце. Проте Геракл не був у цьому поодинокий.

Античні письменники свідчать, що подібно до Геракла задушив лева і атлет Полідам, який жив у V столітті до нашої ери, тобто особа цілком реальна. Але ж відомо, що й про історичних осіб склалися найфантастичніші легенди!

Та по-справжньому цей сміливець і силач уславився не в битві з левом, а на 98-х Олімпійських іграх, коли здобув вінок переможця в панкратії — найважчому і найжорстокішому виді важкоатлетичної агоністики.

Панкратій поєднує в собі прийоми кулачного бою й боротьби і, очевидно, бере свій початок від військових рукопашних схваток.

Тут було дозволено все: будь-який удар чи захват, стусани ногами, всілякі больові прийоми і навіть... укуси. Якщо говорити про сучасний відповідник цього змагання, то найближче панкратій стоїть до горезвісного «кетчу», поширеного зараз в Америці й інших капіталістичних країнах.

Безумовно, і тут для досягнення перемоги треба було досконало володіти різноманітним арсеналом агоністичних прийомів. Починаючи поєдинок у стійці, панкратіаст намагався несподіваним ударом звалити суперника, притиснути його до землі.

На жаль, як і в кулачному двобої, тут можна було бити суперника навіть тоді, коли той лежав на землі. Викручування суглобів теж не вважалося особливим порушенням правил — так само, як й інші больові прийоми.

В цьому виді змагань професіоналів з гіпертрофова-

ними м'язами було значно більше, ніж серед борців і навіть кулачних бійців.

Дуже точно сказав про панкратій славетний римський лікар Гален: «У панкратії найдостойніший перемоги — осел, бо він хвищається найдужче».

Взагалі, численні небезпеки, що крилися в панкратії, не сприяли його популярності навіть серед атлетів. Відомі випадки, коли на змагання виходив лише одиницький панкратіаст. І його, як і тих силачів, проти котрих ніхто не наважувався виступати, оголошували переможцем без бою і нагороджували вінком.

Сьогодні ми маємо змогу роздивлятися численні малюнки на античних вазах із зображеннями панкратіастів і їхні скульптури. Понад два тисячоліття, які минули від тих часів, не зменшують враження, що його справляють гранично напружені м'язи, здуті жили, потворні гримаси болю чи тупого торжества обличчя атлетів.

Тут, між іншим, як і в кулачному двобої, і в боротьбі, теж могли змагатися юніори. І ось про який надзвичайний випадок розповів нам Павсаній:

«Трапилось, що Артемідор, виступаючи на Олімпійських змаганнях як панкратіаст серед хлопчиків, зазнав поразки. Причиною цього був його занадто юний вік. Коли ж настав час змагань, що їх проводять іонійці з Смірни, він так набрався сил, що, виступивши як панкратіаст, в один і той же день переміг своїх суперників по Олімпії, а після цих хлопчиків здобув перемогу над юнаками (як називають безбородих), а також над дорослими, і ця перемога була найславнішою».

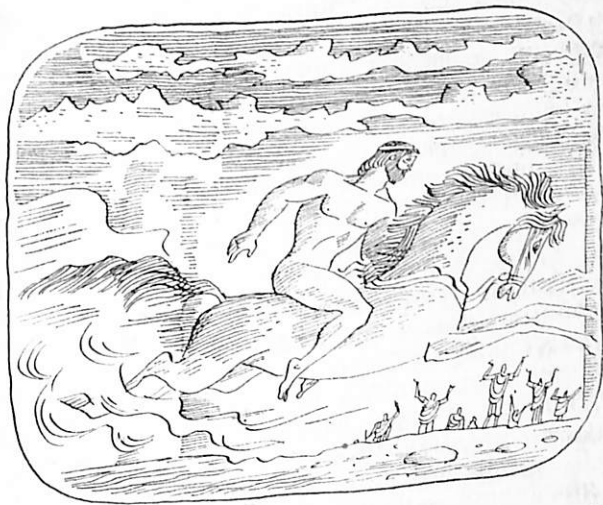
Хоча панкратіасти й борці змагалися в один день, деякі атлети іноді наважувалися виступити в обох видах. І якщо вони перемагали двічі, то судді урочисто присвоювали їм звання «парадоксонік», тобто «незвичайний переможець». Та вже в III столітті до нашої ери подібний «дубль» був заборонений, бо в розпалі сутичок панкратіасти нерідко забувалися й застосовували під

час «чистої» боротьби занадто вже «чужі» прийоми. Наслідки цього були досить сумні...

Автор розуміє, що розповіді про навмисну і навіть ненавмисну жорстокість античних атлетів навряд чи приємні читачам. Та ніде правди діти: еллінська агоністика, на жаль, мала й негативні сторони. І негативного, як бачите, було чимало. Тому, вітаючи все хороше й прийнятне для нас, не будемо все ж занадто ідеалізувати події в стародавній Олімпії.

Глава IX СЛАВА Й ГАНЬБА ІПОДРОМІВ

Давньогрецького поета Піндара було поховано на іподромі.

З першого погляду дивно, чи не так? Не вершник, не конюх, не тренер, навіть не дресирувальник коней, а поет — і на іподромі!

Та для давніх греків це не було загадковим чи незвичайним. Піндар уславився на весь світ тим, що складав прекрасні пісні на честь переможців античних змагань. Називались вони «епінікіями» — переможніми піснями — і виконувались по закінченні ігор на веселому банкеті.

Значна частина епінікіїв присвячена переможцям кінних змагань. Піндар талановито прославляв відважних візничих, жокеїв і вершників, навіть їхніх батьків, трене-

рів і весь рід переможця аж до легендарних предків — героїв та богів. Складав хвалу і прудконогим коням.

Одне слово, поет був похований там, де змагалися герої багатьох його пісень.

Колись військові колісники відігравали досить важливу роль на полі бою. З їхньої висоти легше було вражати ворогів, розпалені коні грудьми зминали піхоту і потім добивали поранених копитами.

Іноді обабіч коліс продовженням осі виступали шаблеподібні серпи. Така бойова колісниця залишала за собою широкий коридор, вкритий тілами піхотинців...

Та з часом колісники, на щастя, поміняли поле бою на гомінке поле іподрому. На максимально полегшеній двоколлі тепер змагалися у швидкості й майстерності завзяті візничі. Щоправда, й ці конкурси не завжди були мирними і часом завершувались сумно одразу для кількох учасників. Та про це — далі...

Кінні перегони завжди були найаристократичнішим видом ігор. Не тільки через багатовікову традицію, а й тому, що утримувати великі стаїні з дорогими скакунами були спроможні лише заможні люди.

Це, між іншим, пояснює й те, що більшість епінікіїв Піндара була присвячена переможцям на іподромі. Як і кожний поет, Піндар мав право на гонорар. Заплатити добре за оду могли передусім багатії-аристократи. Адже саме вони найчастіше здобували нагороди за перемогу на кінних перегонах.

Хоча для того, щоб отримати почесний вінок, зовсім не обов'язково було виступати й перемагати самому. Дивно, чи не так?

За давньою традицією, на античних іграх вінком нагороджувався хазяїн коней. При цьому він міг навіть не брати участі в змаганнях. Тисячна юрба давньогрецьких уболівальників нерідко вітала безіменного візничого, а господар запряжки, що сидів на зеленому схилі серед глядачів, вже готувався одержувати нагороду,

здобуту чужими руками... Відомі навіть випадки, коли власник запряжки взагалі не приїздив на ігри. Так, наприклад, робили могутні правителі, переобтяжені державними справами.

Проте щирі симпатії глядачів і навіть Піндара все-таки належали візничим — вправним і сміливим людям.

Коли Геродот Фіванський (мовиться тут, звичайно, не про «батька історії»!) переміг у перегонах, Піндар так возвеличив його:

Нині хвалу Геродотові з чотиркинною
Його колісницею складатиму. Вузdeckу він не довірив
Чужим рукам — і за це йому я, разом
З Кастором та Іолаєм, співатиму гімн величальний¹.

Посилання на легендарних героїв Іолая (племінника та візничого Геракла) і Кастора (Зевсового сина) тут символічне: адже вони завжди правили кіньми власноручно!

Отже, в легеньку двоколку закладали пару або чотири коней. Дистанція перегонів — від одного кола (приблизно шість стадіїв кожне) до дванадцяти.

Павсаній докладно описав іподром в Олімпії, що знаходився між стадіоном і долиною Алфея. На самому початку цієї спортивної споруди був портик з дерев'яною трикутної форми огорожею, що нагадувала корабельний ніс. Уздовж огорожі містилися стійла для запряжок. Усього їх було сорок, і в кожному стійлі одночасно могли перебувати дві запряжки.

В центрі загороди стояв вівтар бога Посейдона — покровителя учасників кінних змагань. Увінчував його бронзовий орел з розпростертими крилами. А при вер-

¹ Сучасними віршувальними засобами майже неможливо передати адекватно дуже складну метрику поезії Піндара: вона була пов'язана з певною мелодією. Тому всі уривки з творів Піндара перекладено тут довільним розміром. — Ю. Ш.

шині трикутної огорожі на стовпі був прикріплений мідний дельфін.

За сигналом елланодиків при допомозі спеціального механізму орел «злітав» угору, а дельфін тієї ж миті «пірнав» униз. І починався урочистий виїзд колісниць на старт. Місця на старті розподілялися за жеребом.

Ось уже коні мчать полем! Візничі підганяють, підбадьорюють їх окриками та ударами батогів. Самі стоять, пружно розставивши ледь зігнуті в колінах ноги, міцно затиснувши в руках віжки.

Уздовж осі бігового поля стояли три кам'яні стовпи, на котрих були викарбувані гасла, звернені до візничих:

БУДЬ РІШУЧИМ!

НЕ БАРИСЬ!

ВСТИГАЙ ПОВЕРТАТИ!

Навряд чи на шаленій швидкості учасникам спадало на думку читати ці написи. Але в інший час вони все ж відігравали свою мобілізуючу роль.

Біля головного поворотного стовпа причаївся вівар підступного божка Тараксіппа (ім'я це в перекладі з давньогрецької мови означає: «той, що лякає коней»). Цей вівар стояв тут не випадково.

Цілком природно, що кожний учасник намагався повернути свою колісницю якнайближче до стовпа, щоб швидше мчати назад, до фінішу. І тут, на повороті, колісничі нерідко чіплялися вісью за фатальний стовп або ж наскакували одна на одну. В усі боки летіли колеса й уламки двоколок, падали на вкачану землю візничі.

Понівечених чи вже мертвих візничих виносили з іподрому через вихід, котрий недвозначно називався «Брамою Смутку». Так 462 року до нашої ери на змаганнях в Дельфах з сорока візничих живим залишився лише один.

Не менше приносив горя й божок Тараксіпп. Проносачись повз його вівар, коні часто лякались і ставали

дибки. Тому напередодні перегонів божкові приносили численні жертви.

Порівняно щасливий фінал подібних змагань описаний в Гомеровій «Іліаді». Не пощастило в перегонах «першому візничому Евмелові», і він опинився на землі, щоправда, з лихої волі богині Афіні, яка вороже ставилася до нього.

...Метнулися коні

В різні боки від дороги, і дишель на землю звалився.
Сам же Евмел з колісничі злетів і, під колесо впавши,
Лікті подряпав собі, закривавив і губи, і ніздрі,
Лоба розбив над бровами, й рясними йому налилися
Очі сльозми, і дзвінкого він голосу раптом позбувся.

І все-таки скачки й перегони у греків були дуже популярні. 416 року до нашої ери аристократ Алквіад виставив на ігри аж сім колісниць. Завжди по кілька запрягів надсилав на ігри сіракузький тиран Гіерон (тоді слово «тиран» не мало сучасного негативного змісту і означало просто «єдиновладний правитель»). Що ж, вони абсолютно нічим не ризикували, а життя візничих-найманців коштувало недорого.

У Піндарових епінікіях водночас із хвалою переможцям склався і своєрідний кодекс честі атлета.

Перше: почесна й бажана лише трудова перемога. Здобути випадково або нечесним шляхом не приносить морального задоволення ні атлетові, ні глядачам.

Оспівуючи перемогу хлопчика Агесідама в кулачному двобої, поет каже:

Легка перемога дісталась небагатьом:
Труд — найкраща окраса життя.

Отже, ніщо не приносить такої слави, як перемога, здобута у важкому і чесному герці!

Друге: атлет завжди повинен пам'ятати, завдяки чийим настановам він добився перемоги. Слова вдячності,

звернені до тренера-педонома, зустрічаються в багатьох епінікіях поета.

Дві оди присвячені хлопчикові-борцю Алкімеду Егінському. І в обох — слова подяки й похвали на адресу Мелесія — Алкімедового тренера, який сам свого часу був чудовим атлетом. За молодих років Мелесій здобув чимало нагород, а тепер він удостоєний найвищої — перемоги свого учня:

Нині ж йому нагорода — сам Алкімед,
Що здобув тридцять перемогу.

Третє: для атлета необхідна гармонія фізичної сили, майстерності й добродішності. Оспівуючи Піфея — старшого брата і тренера Філакіда з Егіни, поет зазначає, що той — людина «з вправними руками і великим розумом».

А в епінікії, присвяченому панкратіасту Стрепсіаду з Фів, боєць постає перед нами не тільки могутнім велетнем, а й красенем.

Та найголовніше — «його добродішність не менша за красу тіла».

Четверте: переможець завжди повинен бути безкорисним. Хоча жадоба нагороди інколи й перемагає порядність (як з сумом констатує поет), та хай живуть, хай славляться вправні вершники й мужі з безкорисливими душами! І хай потяг до слави не примусить тебе звернути з прямого шляху!

Отже, Піндар у своїх віршах намагався не просто звеличувати заможних і могутніх переможців, а ставив перед собою й певну морально-виховну мету. Соціальною базою, матеріалом для поетичних узагальнень йому служили реальні події на античних іграх.

Мабуть, і через це любов і повага сучасників до Піндара були величезними. І додамо: не тільки сучасників. Більш ніж через сто років після смерті поета Олександр Македонський узяв штурмом Фіви — батьківщину

славного творця епінікіїв; він зруйнував усе місто і залишив цілим один-єдиний будинок. То був будинок Піндара...

Павсаній свідчить, що з 25-х Олімпійських ігор (620 рік до нашої ери), коли були започатковані спортивні перегони, змагалися тільки однокінні колісниці. Та згодом на іподромах з'являються і двокінні запряги, і четверики. Закладали в колісниці лошат і навіть мулів.

Першим офіційним переможцем в перегонах був проголошений спартанець Олександр. А напис на статуй лакедемонянина засвідчує, що дід його був увінчаний за перемогу в п'ятиборстві.

З 648 року до нашої ери до програми Олімпійських ігор почали входити скачки. Вершники тих часів не визнавали ні сідел, ні стремен, скеровували коня тільки віжками, навіть без вудил. Дистанція становила одне коло. Та навіть на такому порівняно короткому шляху бували досить непередбачені випадки. Ось що розповів нам всезнаючий Павсаній:

«Кобила коринфянина Фейдола (сучасники пригадують, що ім'я її було Авра — тобто Вітерець) на початку бігу ненароком скинула свого вершника, але продовжувала біг, як і належало; повернула навколо стовпа і, почувши звук сурми, побігла щодуху, першою досягла елланодиків і переможно зупинилась. Фейдола проголошений переможцем і дозволили йому поставити кобилі статую».

Мимоволі спадає на думку, як уже в наш час, 1956 року, на Олімпійських іграх в Стокгольмі тяжко поранений Ганс-Гюнтер Вінклер переміг у Великому олімпійському мисливському конкурсі лише завдяки надзвичайним здібностям і відданості його кобили Халли.

Для обох надзвичайних випадків характерним і визначальним є те, що і еллін Фейдол, і наш сучасник Ганс-Гюнтер Вінклер виховували своїх чотириногих друзів ласкою.

Захопливим видовищем були й так звані «апобатікон агонее». Учасник цих змагань повинен був поєднувати в собі якості вершника, акробата і бігуна. Першу частину дистанції (до повороту) він то стояв на спині коня, то перевисав через неї до землі і підбирав на повному скаку камінчики. І так — до стовпчика. Обігнувши його, вершник далі то зіскакував на землю, то знову опинявся на коні. Погодьтеся, що не так-то легко й просто бігти наввипередки з конем, хоча б навіть якихось 50—100 метрів.

Щоправда, на 75-х Олімпійських іграх ці змагання були дещо спрощені: проскакавши на кобилі майже всю дистанцію, приблизно за 80 метрів від фінішу вершник зіскакував на землю і закінчував змагання бігцем, тримаючись за вуздечку. Такі скачки звалися «кальпа».

І, нарешті, вже за часів Павсанія виникли скачки-анабати. Вершник сідав на жеребця зі списом і щитом. За першим сигналом елланодика він повинен був на ходу зіскочити на землю й бігти поруч з конем, аж поки пролунає команда знову продовжувати скачку.

Та чільне місце в спортивній програмі на іподромах все-таки завжди посідали перегони колісниць. Між іншим, це був єдиний вид олімпійських змагань, в якому могли брати участь і жінки. «Але ж як?! — питаєте ви.— Ми ж пам'ятаємо: вхід на Олімпійський стадіон жінкам було суворо заборонено! Та де там заборонено: порушниць цього закону страчували!»

Так, ви маєте рацію. Та згадайте, що тут існувала можливість перемогти, надіславши до Олімпії своїх коней! А таке жінкам не заборонялось!

Візничий-переможець хоча й не отримував олімпійського вінка (ця честь належала тільки господареві коней), та все ж мав почесну відзнаку: його чоло елланодики перев'язували вовняною стрічкою, визнаючи в такий спосіб його високе мистецтво.

А мистецтву декотрих справді можна було позаздри-

ти! Кімон, син Мільтіада, на тій самій запряжці переміг підряд на трьох Олімпіадах. Славетний Анікаріс з Кирени був найвправнішим майстром точної їзди: він по кілька разів об'їжджав фінішний стовпчик так, що на землі лишався один-єдиний слід.

Тут ми побіжно розглянули лише головні види античних змагань. Насправді ж їх було значно більше. Та не про всі, на жаль, ми сьогодні маємо чітке уявлення. Про деякі дещо загадкові агони ми розповімо далі. Але і з того, про що тут говорено, можна зрозуміти, що і змагання еллінів була дуже різноманітна і в період свого найвищого розквіту сприяла гармонійному розвитку людини. І ще тут треба зауважити, що в ті часи, незважаючи на деякі негативні явища, Олімпійські ігри відбивали прагнення грецьких полісів до мирного об'єднання.

Глава X

НЕ ТІЛЬКИ В ДОЛИНІ АЛФЕЯ

Якщо ви уважно читали нашу книжку, то знаєте, що Олімпійські ігри були зовсім не єдиним еллінським святом, яке супроводжувалося змаганнями атлетів. В чотирирічному інтервалі між черговими урочистостями на берегах Алфея ще вкладалися: Піфійські, Істмійські та Немейські ігри, які теж вважалися загальноеллінськими.

Атлет, який переміг тільки в Олімпії, звався «олімпіоником», а коли здобував перемогу на всіх іграх чотирирічного періоду — «періодоником».

Крім того, існували ще численні місцеві свята, які теж не обходилися без агоністичних розваг. Наприклад, у тій же Олімпії відбувалися окремо змагання на честь Пелопа й його дружини Гіпподамії. Річ у тім, що один

з варіантів уже згаданого міфа про Пелопа натякає, що, можливо, Пелоп тікав від Еномея не сам, а разом з його дочкою! Погодьтеся — такі перегони були б і символічнішими, і відповідали б традиції викрадення коханої.

Отож на іграх, що відбувалися в пам'ять про Пелопа й Гіпподамію, інсценувалася ця міфічна погоня. На першу колісницю сходили юнак з дівчиною, а на другу — атлет похилого віку. Та при будь-яких результатах перегонів трагедія не ставалася. Коли досвідчений агоніст таки наздоганяв молоду пару, дівчина нагороджувала його «поцілунком Гіпподамії». От і все. А коли ні, то підтоптаному атлетові лишалося тільки згадувати свою молодість. Узагалі ж усі місцеві свята просто неможливо перерахувати, не те що описати! Та в наше завдання це й не входить.

Поговоримо про найголовніші ігри, які ми тут назвали.

Друге місце за масштабами й значенням після Олімпійських посідали Піфійські урочистості. Відбувалися вони в Кірренській долині поблизу священної округи Дельфи, біля підніжжя уславленого Парнасу, того самого, що його заочно уподобали поети всього світу.

За легендою, бог Аполлон започаткував це свято на честь своєї перемоги над драконом Піфоном. Спершу тут відбувалися лише конкурси музикантів: під акомпанемент кіфари учасники по черзі виконували «пеани» — хвалебні пісні на адресу Аполлона. А 590 року до нашої ери до змагань кіфаредів були додані виступи співаків, флейтистів, атлетів та вершників. Як бачите, елліни не проводили межі між мистецтвом та спортом. Переможців на Піфійських іграх увінчували вінками з священного лавра, який ріс в Темпейській долині: лавр вважався улюбленим деревом бога світла й мистецтва, тобто Аполлона.

Як і в Олімпії, до священного гаю йшла урочиста

процесія, а гілки для вінків зрізав золотим ножом хлопчик шляхетного походження, у якого були живі (обов'язково!) батько й мати.

Далі Піфійські ігри стають ще різноманітнішими за своєю програмою: тут змагалися навіть поети.

Першим переможцем в Дельфах міфологи називають самого Аполлона. Адже цей гармонійно розвинений бог мав прямий стосунок і до музики, і до співів, а до того ж уславився як вправний дискобол, кулачний боець та стрілець із лука.

З агонами на Істмі (Корінфський перешийок) пов'язано також чимало міфів. Мандрівні співці-аеди часто розповідали про те, як дельфін врятував у морі хлопчика Мелікерта, винісши його на берег. На честь цієї події Сізіф (той самий!) начебто і влаштував Істмійські ігри.

Інший міф засновником цих ігор називає Тесея. Так само, як і Геракл, той звільняв міста й країни від гніту злих тиранів, від грабіжників, хижих звірів і кровожерних потвор.

...На морському узбережжі, поблизу Мегариди, подорожніх підстерігав розбійник Скірон. Він грабував їх і примушував мити йому ноги. Під час цієї принизливої процедури, яку розбійник провадив аж ніяк не з гігієнічних міркувань, він раптом ударяв ногою свою жертву і скидав нещасного в море.

Хоробрий Тесея переміг Скірона, і той власним життям заплатив за все зло, якого завдав людям. На честь своєї перемоги Тесея і заснував Істмійські ігри...

Згодом Істмійські ігри присвячувались богові морів Посейдону, на честь якого тут провадились перегони та скачки. Виступали на Істмі й атлети, музиканти, поети. Відбувалися Істмійські ігри раз на два роки: в перший та третій рік кожної Олімпіади. Переможців нагороджували вінками з соснових гілок або із свіжої селери. Датою народження Істмій вважається 583 рік до нашої ери.

Також раз на два роки відбувалися й Немеїські ігри. Вони провадились в Немеїській долині, поблизу міста Клеон в Арголіді. Та пори року тут чергувались: у перший рік кожної Олімпіади Немеїські ігри провадились взимку, а в третій рік — улітку.

Перші записи імен атлетів, що перемагали на Немеїських іграх, адресують нас до 573 року до нашої ери.

Найдавніша легенда засвідчує, що причетним до заснування Немеїських ігор був Геракл Фіванський. Син Пелея відсвяткував ці змагання на честь свого першого подвигу — перемоги над велетенським Немеїським левом. Доречно тут згадати, що численні еллінські письменники називали Геракла «великим атлетом». Адже в основі кожного подвигу цього героя була велетенська сила, поєднана із спритністю, безмежною відвагою й добрими намірами.

За іншою версією (вона наведена Павсанієм), ці ігри заснував цар Адраст. Так він хотів вшанувати пам'ять свого діда Пелія. В іграх, за легендою, взяли участь титани й найвидатніші герої Греції. Спортивним суддею на цих міфічних іграх був сам Гермес. Воістину шляхетний був склад збірної команди Гермеса! Герої Кастор, Евфем та Полідевк змагалися з перегонів, Адмет і Мопс билися на кулачки, велетні Атлант і Персей виступили як борці. А з бігу здобув перемогу над усіма Іфікл.

І справді: в Немеї атлети змагалися і з бігу, і з боротьби, іподромом проносились спіднілі коні; а з часом тут виборювали першість навіть музиканти.

З чотирьох великих загальноеллінських свят найкраще висвітлені в літературі, а через це і відомі нам, Олімпійські ігри. Програма атлетичних змагань на іграх Піфійських, Істмійських та Немеїських в основному не відрізнялась від Олімпійської. Тому-то ми й не стали тут розповідати про порядок їх проведення, а зупинились на легендах про їхнє походження.

Та, напевне, на завершення треба ще згадати ігри Панафінейські. Вже сама назва нам підказує: в цьому святі брали участь всі афіняни.

...Колись, дуже й дуже давно, ще в доісторичні часи, започаткував ці ігри цар Афін, мудрий Еріхтоній. Традиційно вважалося, що сам Еріхтоній, син працелюбного Гефеста, перший узагалі впровадив змагання колісниць і дуже любив брати в них участь. Саме Панафінеї відкривалися мальовничою лампадромією — бігом із смолоскипами від Прометеевого жертовника.

Але Павсаній дотримувався думки, що Панафінеї зазнавав Тесеї:

«Цьому святу раніше була назва Афінеї, а Панафінеями воно стало зватися за Тесею, коли його відсвяткували всі афіняни, які об'єдналися в одне місто».

Багато хто з стародавніх авторів вважав, що Тесеї дав місту й саме ім'я Афіни.

Серед міфологічних родоводів античних ігор Панафінеї, мабуть, мають найприємніше походження. Бо йдеться тут не про якийсь приватний випадок чи привід для торжества, а про мирне об'єднання великої групи людей і, можливо, навіть розрізнених поселень у велике й дружнє місто, котре через століття стало окрасою й столицею сучасної Греції.

Глава XI

ПОДРУГИ АТАЛАНТИ

В одній із комедій видатного давньогрецького сатирика Арістофана афінянка Лісістрата, зустрівши спартанку Лампіто, захоплено вигукує:

«Спартанці Лампіто — моє вітаннячко!
Красою вся аж сяєш ти, голубонько:
Рум'яна он яка, дорідний стан міцний!
Ти й бугая задушиш!»

На що Лампіто досить самовпевнено відповідає:

«Ну а чом би й ні!
Адже борюсь, стрибаю я і бігаю!»

Цей діалог нагадає нам про те, що в Елладі гімнастичними вправами займалися не тільки чоловіки. Дівчата

й жінки Спарти, як ви вже знаєте, теж не цуралися палестри й стадіону. А філософ Платон у проекті своєї ідеальної держави обов'язкове фізичне виховання поширював однаково і на жінок, і на чоловіків.

Та не треба думати, що так було тільки в Спарті або в напівфантастичних проектах. Давайте знову звернемося до міфів...

Збіг трагічних обставин — і маленька донька беотійського царя Схенея опинилася в лісі! Її вигодувала ведмедиця, і царівна назавжди лишається лісовою мешканкою.

Прудконога й невтомна Аталанта (так звали царівну) стала лісовою мисливицею, і навіть олені та дикі кози неспроможні були врятуватися від неї. І, звичайно ж, Аталанта виросла чарівною. При всій своїй відлюдкуватості вона не цуралася зустрічей із женихами. Та при цьому ставила їм умову:

«Серце здобудеш моє у єдиний лиш спосіб:
В бігу здолавши мене. Виходь, хто прудкіший,
негайно!
Тільки умова: нікчем-бігунів спис мій вразить
безжально!»

Багато женихів ризикувало життям. Але випередити її не міг ніхто. І всіх невдах, як і Еномай, вона простромляла списом.

Так було безліч разів, і хтозна, як довго ще тривали б оці трагічні змагання, коли б до Аталанти не посва-тався юнак Гіппомен. Він ладен був загинути, бо не уявляв свого життя без лісової красуні.

І на допомогу Гіппомену прийшла сама богиня кохання Афродіта. Юнак мчав зеленими галявинами і кидав позад себе золоті яблука — дарунок богині. Аталанта не могла втриматися, вона підбирала знадливі плоди, загаюлася і прогала змагання. Зате Гіппомен виграв і змагання, і життя, і наречену!

Чи можна в цьому міфі почути відлуння реальних подій? Атож, можна. І чимало житейських моментів зачіпає він. Та нас цікавить у даному разі лише один: переказ про Аталанту підтверджує думку, що змагання жінок з бігу в Елладі такі ж давні, як і змагання чоловіків.

У міфічної Аталанти були подруги в реальному житті. Так, на Олімпійські ігри жінок не допускали. Під страхом смертної кари. Але...

В проміжках між цими іграми саме там, на берегах Алфею і Кладею, влаштовувались ігри на честь дружини Зевса — богині Гери. Вони так і звались: Гереї.

Програма цього свята не була такою різноманітною, як олімпійська. Головним тут було змагання дівчат з бігу. Жіночий стадій був на одну шосту коротший від чоловічого, і першими завжди бігли наймолодші еллінки — дівчатка. За ними виходили на бігову доріжку дівчата середнього віку, а завершували змагання найстарші спортсменки.

Вітерець ласкаво пестив їхне розпущене волосся, коротенький хітон бігові не заважав. Переможниця, як і олімпіоніки-чоловіки, одержувала вінок з віт оливи і частину корови, що її тут приносили в жертву Гері. Статуї найпрудконогіших еллінок через багато століть знайшли ті, хто провадив перші розкопки в Олімпії...

Якщо вірити легенді, ігри ці — ровесниці Олімпійських. Святкувалися вони раз на п'ять років.

У легенді розповідалось: вшановуючи Геру за свій щасливий шлюб з Пелопом, Гіпподамія зібрала на змагання 16 жінок і провела з ними перші Гереї. Переможницею тоді буцімто стала афінянка Хлоріда, дочка Амфіона...

Проте переказували й таке:

Після смерті тирана Дамофонта 16 жінок із шістнадцяти грецьких держав полагодили багаторічні міжусоб-

ні конфлікти і з приводу цієї приємної події відсвяткували перші Герей.

Так чи інакше, а починалися Герей завжди однаково: шістнадцять дівчат виходили на бігову доріжку, щоб позмагатися на честь Гіпподамії. Такі самі змагання відбувалися і в Спарті на святі богині мисливства Артеміди.

Між іншим, у вже згаданій комедії Арістофана афінянка Лісістрата також завдяки спільним зусиллям жінок, що об'єдналися заради миру й спокою, припиняє безперервні війни, які вели між собою їхні войовничі чоловіки.

Символічне те, що Олімпійські ігри і Герей об'єднував не лише спільний стадіон, а й спільна ідея мирної угоди.

З часом програма жіночих змагань урізноманітнювалась: від простого бігу еллінські спортсменки перейшли до більш складних видів агоністики.

Наприклад, вся Еллада знала й захоплено повторювала ім'я Кініски — дочки спартанського царя Архідама. Чудова вершниця, вона багато разів перемагала на змаганнях колісниць. Павсаній шанобливо писав: «Після Кініски й інші жінки перемагали в Олімпії, проте ніхто з них не зажив такої слави, як вона». Письменник згадує статуї Еврімоніди, Евгіппи, Аніти й інших відважних наїзниць. А мідне зображення коней Кініски стояло в найпочеснішому місці — передній частині храму Зевса. Адже ці коні перемогли не тільки на Герейх: скориставшись уже відомим вам законом, Кініска надіслала свій запряг на 105-ті Олімпійські ігри. Керовані якимсь невідомим візником, вони принесли своїй сміливій господині олімпійську славу разом з олімпійським вінком.

На щастя для еллінських спортсменок обмеження й заборони стосувалися, мабуть, лише Олімпійських ігор. На інших загальногрецьких святах жінки іноді виступали. Коли ж говорити про спартанок, то вони активно

змагалися навіть в такому суто чоловічому виді, як боротьба.

На початку цієї книжки ви читали про чудового плавця й пірнальника Скіллію. Свого мистецтва він навчив і дочку Гідну. І коли поблизу гори Пеліон кораблі персів несподівано потрапили в епіцентр велетенського шторму, обое — і батько, і донька — сприяли загибелі ворожого флоту. Скориставшись нічною темрявою й загальною панікою, вони, не боячись бурхливої стихії, пірнали й обрізали якорі та інші кріплення перських трієр. Внаслідок цього кораблі порозкидало бурею в різні боки. Їх виносило на рифи або гнало у відкрите море, де теж не було порятунку. Так стихія і двоє фракійських сміливців надали еллінам дуже своєчасну й слушну допомогу.

Вдячні елліни поставили в Дельфах статую Скіллії та його відважній доньці. Цікаво, що серед тих скульптур, які свого часу римський імператор Нерон наказав привезти з Олімпії до Риму, була й статуя Гідни.

Всі, звичайно, чули легенди про амазонок — безстрашних войовниць, котрі не поступалися перед чоловіками ні на війні, ні під час полювання. А прочитавши про спортивні звершення еллінок, ви бачите: античні міфи часто мали під собою життєве підґрунтя.

Глава XII

ПЕДАГОГІКА, СПОРТ І ПОЕЗІЯ

Уявіть собі звичайне судове засідання. Обставини справи вже остаточно з'ясовано. Виступили всі, кому належало. Після короткої наради судді повертаються до залу, й оголошується вирок:

«Член добровільного спортивного товариства «Спартак», футболіст Селиванченко (втім, прізвище в даному разі ролі не відіграє), який протизаконно виступив за добровільне спортивне товариство «Динамо», засуджується до вигнання з рідного міста й до повної поразки у громадянських правах».

Фантастичний вирок, чи не так? І якщо в наш час подібне сприймається як анекдот, то дві з половиною тисячі років тому на таке запитання в Елладі подивилися б зовсім інакше...

Важко навіть перелічити почесні, якими вшановували греки олімпіоників. Але тим суворіше вони карали безчесних спортсменів і легкодухих атлетів.

Коли археологи робили в Олімпії розкопки, біля самого горба Крона знайшли кілька десятків абсолютно однакових статуй Зевса. Виявилося, що ці металеві зображення «батька богів» було відлито на штрафні гроші, що їх сплачували атлети, винні в різних неетичних вчинках. Про це вчені довідалися з творів античних письменників.

Перші шість статуй Зевса (так звані «зани») були тут встановлені після 98-ї Олімпіади в 384 році до нашої ери.

Річ у тому, що кулачний боєць Евпол дав тоді хабара своїм суперникам Агетору, Прітанісу й, нарешті, Форміону — переможцю на попередніх Олімпійських іграх. Покарані були всі четверо. І не тільки чималим грошовим штрафом, а й вселюдним осудом. Недарма один з написів на «занах» проголошував: «Перемога в Олімпії здобувається не грошима, а прудкістю ніг та міцністю тіла».

Зневажали елліни й тих атлетів, які намагалися використати свою спортивну майстерність з метою збагачення. Так, під час 218-ї Олімпіади було накладено штраф на кулачного бійця Аполлонія. Він запізнився на початок ігор і пояснив це тим, що західні вітри завадили йому своєчасно прибути з Єгипту. Та невдовзі з'ясувалося, що вітри тут ні при чому: Аполлоній просто забарився, виступаючи в Іонії (область Малої Азії) за гроші. Довелося платити штраф та ще й зазнати гіркоти поразки, бо за невчасну явку на змагання перемогу без бою присудили його суперникові...

Від Павсанія ми довідалися, як на 192-х Олімпійських іграх елейця Дамоніка кинули на безчесний вчинок... батьківські почуття. А було це нок...

За вінок переможця належало змагатися Поліктору

та Сосандру із Смірни. Батькові Поліктора Дамоніку, звичайно, дуже хотілось, щоб переміг його нащадок, і він потай сунув батькові Сосандра солідного хабара. Та комерційну змову було розкрито. І еланодики покарали не синів, а батьків — ініціаторів нечесного вчинку.

Зневажали елліни й боягузів. На 201-х іграх був підданий штрафу Сарапіон — учасник змагань з панкратію. Він так злякався своїх суперників, що намагався втекти з Олімпії до початку свята.

Та найсуворіше карали елліни тих атлетів, які на стадіонах зраджували рідне місто й співвітчизників.

Коли бігун Астіл з міста Кротона, перемігши, раптом оголосив себе сіракузцем (звичайно, не безкоштовно), кротонці негайно ухвалили: будинок його перетворити на міську тюрму і звалити статую Астіла, якою раніш шанували його за перемоги.

Ще суворіше покарали співвітчизники критянина Сотата. Перемігши на 99-х Олімпійських іграх в довгому бігу, він, підкуплений ефеською общиною, оголосив себе громадянином Ефеса. Безмежно обурені критяни засудили зрадника до вигнання, що було рівнозначне смерті.

Лише через багато років колишній олімпіоник, вже сивий і немічний дід, виблагав, нарешті, прощення у співгромадян, і йому було дозволено повернутися на батьківщину. Розповідають, що помер Сотад біля п'єдесталу своєї олімпійської статуї...

В ті далекі часи подібних випадків було чимало. І хоча елліни буквально обожнювали кращих атлетів, слабкодухості або нечесності вони не вибачали навіть їм. Проте чому «навіть»?! Особливо їм!

Етичні й естетичні погляди давніх греків багато в чому відрізнялися від наших. Чимало дивних вчинків вони пояснювали «волею безсмертних богів». Навіть коли ці вчинки стояли на межі моралі й аморальності. Та головні «людські цінності» еллінів зрозумілі й близькі нам — людям XX століття.

Такі поняття, як краса і доблесть (по-давньогрецькому — «аретє»), в кожному епоху визначалися різними факторами.

Серед еллінської аристократії, як ми знаємо, дуже цінувалася фізична досконалість: сила, витривалість, спритність, краса тіла. Проте не ізольовано, не абстрактно, а в соціальному комплексі, тобто в поєднанні з високими моральними якостями.

Поет Тіртей, що жив у VII столітті до нашої ери і в своїх віршах звеличував Спарту, вважав основою «аретє» патріотизм і військово героїство, які спираються на фізичну міць. Сила, спритність і швидкість самі по собі, окремо, не мали цінності для Тіртея. Він казав:

Я не вважаю, що мужа могутнього слід прославляти
За прудконогість або силу його в боротьбі...
Як не спроможний він гідно стояти в кривавому герці,
На ворогів із мечем гордо й безстрашно йдучи.
Це тільки — доблесть і це лише — подвиг для юного мужа:
Так він здобуде собі славу і вдячність людей.

Як бачимо, Тіртей не визнавав «чистої» агоністики, заперечував атлетику заради атлетики.

Приблизно таких же поглядів на фізичний гарт і його суспільне значення дотримувався й сучасник Тіртея — поет Архілох. Сам він був відважний воїн і відданий патріот. В одному з фрагментів його віршів (яких, на жаль, збереглося не так уже й багато) читаємо:

Не до вподоби мені вождь високий, з легкою ногою,
Кучері котрий плекає, пишаючись тіла красою.
Дехто й низенький нехай, вайлуватий або клишоногий, —
Тільки б він твердо стояв на землі і був чесним сміливцем.

Отже, Архілох віддає перевагу не зовнішній, а внутрішній красі людини, її високим моральним якостям. Минуло майже століття. Поет Ксенофан в одній із своїх елегій скаржився на те, що його сучасники надміру звеличують і навіть розбещують атлетів, тоді як вче-

ні, педагоги, поети, навіть державні діячі, котрі щодня дбають про благо, добробут батьківщини й співвітчизників, лишаються за межами громадських симпатій. І часто-густо (сумно й стривожено відзначає Ксенофан) прудкі ноги та дужі руки приносять людині значно більше шани співгромадян, ніж розум і талант. І це дуже прикро! Адже несправедливо, коли перевага віддається грубій фізичній силі, а сила розуму й мистецтва опиняються десь на третьому чи навіть на десятому місці...

Ксенофан оспівував гармонійний фізичний розвиток у поєднанні з мудрістю, наукою й мистецтвом. Причому поет прямо висловлюється на користь інтелекту. І ця поетична критика — відлуння тривалих дискусій між прибічниками тілесної і розумової культури.

Отже, всі три поети — Тиртей, Архілок і Ксенофан — виступали проти надмірного захоплення фізичною силою й красою тіла без розумного використання цих якостей.

У творах інших поетів Еллади подекуди висловлювались дещо відмінні думки стосовно етичного, естетичного й фізичного аспектів людського розвитку. Та врешті-решт лише гармонійне поєднання високих фізичних та інтелектуальних якостей вважалося гідною ознакою справжнього громадянина й атлета в широкому розумінні.

Саме ця ідея знайшла втілення в творах найкращих поетів та письменників Стародавньої Греції.

Глава XIII

ФІЛОСОФ У БОКСЕРСЬКІЙ СТИЦІ

Хоча ми спробуємо уявити собі, які риси об'єднують античний спорт і сучасний, то пунктів набереться чимало. Та переважатиме саме та ідея, про яку йшлося в попередньому розділі: прагнення до гармонійного розвитку людини. Адже саме цей здоровий принцип багато в чому сприяв дивовижному й неповторному розквіту науки та мистецтва в Стародавній Греції.

Сучасні спортсмени й уболівальники в захваті від того, що народний артист Російської Федерації Микола Озеров не тільки популярний радіо- й телекоментатор, а й заслужений майстер спорту СРСР, багаторазовий чемпіон Радянського Союзу з тенісу.

Певний час проректором Ленінградського університету був кандидат юридичних наук Геннадій Шатков, який

не тільки здобув олімпійське золото в Мельбурні, а й був проголошений найкращим боксером Олімпіади.

Серед знавців і прихильників кінного спорту широко відома Олена Петушкова — призер Олімпійських ігор в Мехіко з виїздки, чемпіонка світу. А крім того, вона — кандидат біологічних наук, автор багатьох наукових праць у галузі біохімії.

Що ж, ці традиції мають глибоке коріння. Навіть дуже!

Адже той самий Піфагор, теореми якого ви вивчаєте в школі, був досвідченим кулачним бійцем. Крім креслень, папірусних сувоїв та геометричних інструментів, дома у славетного математика зберігався весь агоністичний репертуар.

«Батько медицини» — давньогрецький лікар Гіппократ вважався водночас і вельми помітною фігурою серед еллінських борців та вершників. Володарями різних нагород за спортивні досягнення були філософи Платон і Сократ, поети-трагіки Софокл та Евріпід і ще багато видатних еллінів, діяння й твори яких збагатили скарбницю світової культури.

Здоровий і розумний спосіб життя сприяв тому, що творчі й фізичні сили людини не вичерпувались досить довго. Адже, приміром, одну з найкращих своїх трагедій Софокл створив, коли йому було дев'яносто років! І ось вже майже двадцять п'ять століть творіння геніального поета не сходять зі світової театральної сцени.

Коли ж говорити про найбільш вдале поєднання фізичних та інтелектуальних якостей серед літературних персонажів, то тут перевагу треба віддати героєві еллінського епосу Одиссею. Недарма ж він і «мудрий», і «могутній», і «славний», і навіть «богорівний». Просто важко злічити всі епітети, котрими наділяють Одиссея легенди і сам Гомер.

Це — герой і в той же час жива людина з досить великою кількістю позитивних якостей і певних вад,

благородний і водночас інколи підступний, людяний, самовідданий і... жорстокий. Все це робить образ Одиссея особливо життєвим і нестандартним. З усіх гомерівських персонажів він — найбільш «земний».

Так, б'ючись з троянцями, він щохвилини ризикує власним життям і часто забуває про небезпеку. А борючись з Еантом (Аяксом), вдається до звичайних борцівських хитрощів, які в поєднанні з силою та вмінням допомагають йому перемогти.

Одиссей справді гідний і досвідчений атлет, чудовий борець, що ніколи не проміне нагоди скористатися якомога хитрим прийомом. І цей виверт, цілком дозволений правилами агоністики, чимало разів приносив йому і тріумф, і визнання глядачів.

А Одиссеєва перемога над Циклопом — це перемога розуму над грубою фізичною силою.

Близкучим тактиком виявився Одиссей і на змаганні з кращими бігунами Еантом та Антілохом:

Стали всі поряд. Мету показав їм Ахілл богорівний.
Кинулись бігти вони. Попереду всіх опинився
Зразу ж Еант, а за ним Одиссей поспішав богосвітлий
Зовсім близьенько...

Раптовий ривок — і наш герой на фініші перший! Перемога на цих змаганнях для Одиссея особливо почесна: адже він набагато старший за своїх суперників. З поштивим захопленням Антілох, який посів третє місце, каже, що Одиссей

...із давнього роду, з давніше народжених смертних.
Тож Одиссей ще, як кажуть, бадьорий старий, і ахеям.
Крім лиш Ахілла, у швидкості з ним змагатися важко.

А згадаймо, як майже через двадцять років після початку Троянської війни, вже повертаючись додому, на острові феаків Одиссей жбурляє величезний камінь значно далі, ніж феакійські юнаки кидають диск!

Необізнаній людині спортивно довголіття вже майже старого Одисея може здатися такою самою художньою вигадкою, як і діяння богів. Та це зовсім не так!

Відомий кулачний боець Феаген тільки за участь в найпопулярніших змаганнях здобув 1400 вінків! Навіть коли припустити, що Феаген щороку виступав не менше 40 разів (практично це за тих часів було можливим), то він виходив переможцем на іграх впродовж тридцяти років!

Сумна і поетична легенда про атлета-лучника Тіманфа. Він успішно виступав на змаганнях і на полі бою, вже маючи близько шістдесяти років. Та ось одного дня старий атлет від слабості не зміг натягнути свого лука, і від такої ганьби кинувся в огонь...

Все сказане стосується фізичного виховання не тільки у самій Греції. Багато що відомо нам і про спортивно довголіття еллінів, які жили, скажімо, в колоніях Північного Причорномор'я — на нинішній території Української РСР. Там не було винятком, коли в змаганнях водночас виступали батьки й сини.

1895 року в Анапі, на місці стародавньої Горгіппії, була знайдена велика мармурова брила з іменами переможців змагань. Імен цих — 225! І відзначено 19 випадків, коли в іграх брали участь водночас батько й син. А вікова різниця між ними в середньому становила 26 років. І це — чудовий доказ спортивного довголіття еллінів! Отже, справа, як бачимо, не в якомусь особливому сприятливому кліматі Еллади, а в способі життя, виховання та в добрих традиціях.

А ось аргосець Данд протягом 16 років (тобто на чотирьох Олімпійських іграх!) зберігав добру спортивну форму, про що красномовно свідчать 22 його перемоги. Данд бігав на короткі й довгі дистанції.

Коні, як відомо, живуть значно менше, ніж люди. Тому їхні рекорди спортивної витривалості вражають ще більше. Адже відомі випадки, коли одними й тими ж

кіньми еллін вигравав першість протягом трьох Олімпіад! Віддані тварини не хотіли залишати доріжку іподому раніше за своїх витривалих господарів.

Приклади спортивного довголіття стануть зрозумілими, якщо сказати, що грецькі громадяни (а особливо спартанці) зобов'язані були нести військову службу з 18 до 60 років! Бо воля й незалежність для еллінів були над усе!

Коли ж повернутися знов до феноменальної постаті Одисея, то цей легендарний еллін вражає нас не тільки своїм атлетичним довголіттям, а й агоністичною універсальністю. Про це ми принагідно вже кілька разів говорили: він і неперевершений бігун, і дискобол, і борець, і стрілець з лука, а коли треба — то й кулачний боець.

І мимоволі згадується сумна історія американського індіанця Джіма Торпа. То був теж надзвичайно різнобічний спортсмен-легкоатлет. Коли треба було послати до сусіднього міста спортивну команду, туди відрядили тільки Джіма. І він переміг в усіх видах змагань! Захищаючи спортивні кольори Сполучених Штатів Америки, влітку 1912 року на V Олімпійських іграх сучасності в Стокгольмі Джім Торп двічі завоював золоту медаль: з легкоатлетичного п'ятиборства і десятиборства! Це була найзначніша подія Олімпіади. Та коли відлунали святкові фанфари і спортсмени роз'їхалися по своїх країнах, Олімпійський Комітет Сполучених Штатів Америки раптом «згадав», що раніше Торп був професійним гравцем в бейсбол. Американським бізнесменам від спорту була нестерпною навіть сама думка, що найкращим на іграх виявився «червоношкірий». І уславленого на весь світ атлета було позбавлено звання любителя. Його олімпійські медалі теж були відібрані й передані до Шведського олімпійського комітету. Того ж року рекордні результати Торпа були анульовані, як результати професіонала, і переможцями V Олімпійських ігор

з п'ятиборства і десятиборства були офіційно проголошені норвежець Бі та швед Вісландер, які посіли в Стокгольмі другі місця. А справжній чемпіон закінчив свої сумні дні в злиднях і безвісті...

І ще на дванадцять років наблизимось до наших днів. Але ця коротенька розповідь зовсім іншого характеру, ніж попередня.

Василя Мануйловича Калину однаково добре знають і київські енергетики, і київські любителі шахів. Василь Мануйлович за фахом — інженер-електрик, а захоплюється шахами. Він автор надзвичайно цікавих шахових композицій, переможець та призер п'ятнадцяти міжнародних та всесоюзних змагань, не кажучи вже про республіканські. Ну, а п'ятдесят років тому Василь Калина був ще й неабияким легкоатлетом, який не визнавав «ввузької спеціалізації». 1924 року в Харкові відбулася республіканська спартакіада, на якій виступив і Василь Мануйлович — тоді молодий воїн Червоної Армії. Виступав він один за місто Полтаву. Ось як про Василя Калину написав через багато років Юрій Теппер у книжці «Україна на спартакіадах»:

«Цей універсальний спортсмен установив новий всесоюзний рекорд у потрібному стрибку з місця — 9 м 13 см, повторив всесоюзний рекорд на 200-метровій дистанції — 23,2 сек, виграв змагання з бігу на 100, 200 і 400 метрів, далі за всіх стрибнув у довжину з місця, з розбігу й потрібним, випередив усіх у метанні диска й списа, виграв змагання з шестиборства, сам, як і належить людині-команді, пробіг усі чотири етапи в естафеті 4×100. А коли судді підраховували результати загальної командної першості з легкої атлетики, то виявилось, що на перше місце вийшла команда Харкова, а на другому був Василь Калина, який набагато випередив усю збірну Одеси».

У цьому неймовірному репортажі все правильно, крім розповіді про естафету: за правилами змагань такого,

звичайно, судді б не допустили. Багато цікавого про свою спортивну молодість може розповісти сам Василь Мануйлович Калина: він нині живе в Києві.

Сьогодні, зрозуміло, універсалізм на зразок блискучих виступів Джіма Торпа й Василя Калини в спорті неможливий. Навряд чи переміг би одразу всіх суперників і «богорівний» Одисей. Бо занадто вже зросли спортивні рекорди. Зростають вони й далі! Але давайте згадаємо, що, крім великого спорту, існує ще й фізична культура. І тут для спортсменів-любителів, як і раніше, можливості не обмежені! А головне полягає ось у чому: нехай кожний ваш візит до спортзалу чи на стадіон буде не нудним обов'язком, а приємним і радісним святом! Святом, від участі в якому не відмовився б і сам Одисей.

Глава XIV

МІЛОН КРОТОНСЬКИЙ — АТЛЕТ І ГЕРОЙ

То як же народжуються міфи? Мабуть, їхньому виникненню сприяють і час, і незвичайність деяких подій. За тисячоліття у всіх народів були складені міриади народних переказів про діяння богів, подвиги стародавніх героїв та богатирів. Найчастіше в тих міфах, билинах чи сагах оспівувались відвага, спритність і чесність і, звичайна річ, — казкова фізична сила.

Проте, хіба можна незаперечно довести, що Геракл або, припустимо, Святогор насправді жили й творили свої подвиги? Адже найдокладніший опис їхніх славних справ ми розцінюємо лише як міф, казку, легенду...

Та не можна забувати, як ми вже не раз тут говорили, що в основі деяких легенд лежать реальні, хоча й дуже-дуже давні, часом до невпізнання перекручені й

гіперболізовані події. Людська фантазія доточила міфічні деталі та створила казкові ситуації.

Так людина стає героєм легенди, напівбожеством.

Саме про одного з таких героїв розповідатиметься в цьому розділі.

Відомий еллінський атлет і силач Мілон з міста Кротона був непереможний у боротьбі. Протягом двадцяти років шість разів здобував він вінок переможця на Олімпійських іграх (не рахуючи інших давньогрецьких свят).

Вперше Мілон переміг у боротьбі серед юніорів 532 року до нашої ери. А востаннє — 512 року, коли уславився не тільки в Греції, а й далеко за її межами.

Про нечувану силу Мілона Кротонського ми дізнаємося з творів античних письменників та вчених Афеней, Лукіана, Еліана і, звичайно, Павсанія. Виняткове спортивне довголіття Мілона можна пояснити як природною силою й могутнім здоров'ям, так і еллінським способом життя атлета.

Розповідали, що Мілон в юності, піднявши на плечі теля, обносив його навколо рідного міста. Минали роки. Теля росло. Зростали й сили Мілона. А одного дня він викликав загальне захоплення, коли переніс на плечах через стадіон в Олімпії чотирирічного бика.

Між іншим, при всій своїй винятковості цей випадок — не єдиний у світовій історії. Павсаній розповів нам, що атлет Бітон теж підняв великого бика, котрого елліни гнали до Немеї, щоб там принести в жертву Зевсові.

Ця тема навіть знайшла відображення в еллінській скульптурі. Невідомий митець VI століття до нашої ери створив «Мосхофора» («Того, що несе теля») — значний пам'ятник раннього аттичного мистецтва.

Крім уже згаданих перемог в Олімпії, Мілон десять разів перемагав на Істмійських іграх, 8 — на Немеїських і 6 — на Піфійських. За свідченням сучасників,

ударом кулака він валив на землю будь-якого бика. І немає нічого дивного в тому, що з часом реальні події збагачувались напівфантастичними подробицями.

Історик і географ Страбон писав: молодий Мілон був учнем Піфагора й відзначався завзятістю в навчанні. Якось під час занять надломилась колона, що підтримувала будинок учителя. Щоб запобігти катастрофі, Мілон сам став на місце колони й доти тримав на собі дах оселі, аж поки всі учні вийшли на вулицю.

Мілон Кротонський був не просто учнем, а й другом Піфагора. І уславився не тільки як борець, а й як непоганий співак. Кажуть навіть, що він написав трактат «Фізика», але цей твір, на жаль, не зберігся. Коли ж атлет виходив на спортивний майданчик, то глядачі особливо чітко відчували, що між боротьбою й мистецтвом немає істотної різниці. Між справжнім мистецтвом і справжньою боротьбою!

А коли спалахнула війна між Кротоном і містом Сібарісом, Мілона обрали полководцем. Як Геракл, Мілон бився, тримаючи в руках величезну довбню, а плечі його вкривала левова шкура. Сам він замінив цілий військовий загін.

Богатир з Кротона був не тільки дуже сильним, але й досить спритним. Під час Діонісій (осіннє свято врожаю) ніхто не міг зіпхнути його з диска, змащеного олією. Інколи Мілон ставав не на диск, а на бурдюк з вином.

Так само жоден атлет не був спроможний відібрати в Мілона гранатове яблуко, яке той затискав у руці.

Із сучасників, як переповідає легенда, дужчим за Мілона був лише простий пастух Тіторм. Схопивши за задні ноги двох величезних биків, він не давав їм зрушити з місця. Щоправда, розповідають про випадок, коли один бик все ж таки вирвався. Але при цьому він залишив у руці силача ратицю.

В присутності Мілона пастух якийсь підняв і виніс

зрічки такої важкий камінь, що кротонець ледь зміг його зрушити. Письменник Еліан розповів, що, побачивши це, Мілон вигукнув: «О Зевс! Ти послав нам нового Геракла!» — і вперше в житті визнав себе переможеним.

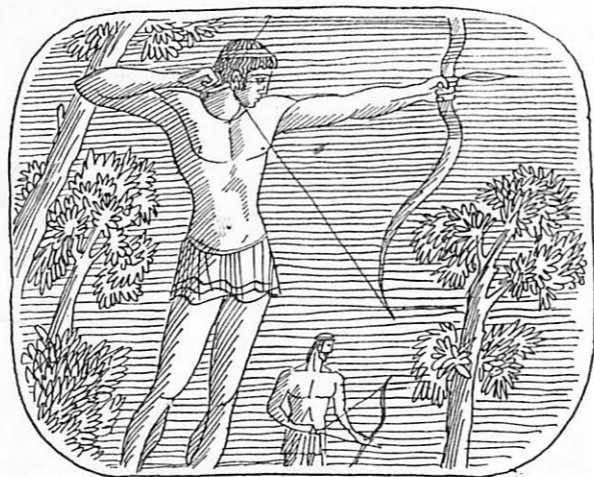
Розповідали, що вже в похилому (для спортсмена, звичайно) віці він якийсь пішов до лісу, маючи намір принести звідти дрова для своєї старенької матері. Загнавши клинці в щілину товстого стовбура, Мілон спробував руками розчахнути його. Але тут сталося непередбачене: клинці випали з щілини, і дерево затисло пальці силача. Мілон опинився в пастці.

Припнутий, голодний і знесилений славетний атлет через кілька днів став жертвою хижаків. Так, згідно з легендою, загинув Мілон Кротонський, ім'я якого шість разів було занесено до списку олімпійських переможців.

Глава XV

КОЛИ ПРОЦВІТАВ ХЕРСОНЕС

Чимало пригод і злигоднів випало на долю аргонавтів, що пливли на чолі з Ясоном в пошуках золотого руна. Багато минуло часу, поки їхній корабель «Арго» кинув якір біля берегів таємничо-загадкової Колхіди. Та все ж, подолавши сотні перешкод, не злякавшись небезпек, сміливці досягли своєї мети. І в пам'ять про їхній подвиг в містах і селах нинішньої Грузії живуть не тільки дівчата з іменем Медея, а й юнаки, котрі носять ім'я Ясон.

А неподалік від гирла Дністра в Чорне море виступає Тендрівська коса, яку ще називають Ахіллів біг. За переказами, прудконогий Ахілл на цьому місці змагався в бігу з іншими героями.

За античних часів наше Північне Причорномор'я,

переважно Кримське узбережжя, було заселене еллінськими колоністами. І система фізичного виховання, яка впродовж століть культивувалась у материковій Греції, як ми вже знаємо, поширилась і тут: в Ольвії, Горгіппії, Херсонесі та інших колоніях.

Зараз мальовничі руїни Херсонесу, частково вже реставрованого і перетвореного на історико-археологічний заповідник, нагадують нам про бурхливе життя, що вирувало тут ще в першому тисячолітті нашої ери.

Агоністична тематика була широко відображена в статуетках, рельєфах, фресках, вазовому живопису. І все це нині знаходять тут археологи. Багатющій матеріал дають і епіграфічні пам'ятники, тобто написи на кам'яних плитах, амфорах і навіть на стінах будинків. Наприклад, в одному ольвійському написі, де мова йде про змагання на честь Ахілла Понтарха (тобто володаря Понта), сказано, що «...Пурфей, син Пурфея, здобув перемогу списом і диском, а Евресівій, син Адоя, був першим у бігу й стрибках».

Саме в Причорномор'ї виникає й новий вид агоністики — анкіломахія. Можна припустити, що так звалось метання кулі з петлею. Спочатку робили кулю з дерева, а потім — з металу. Цей снаряд, можливо, нагадував молот, яким користуються сучасні легкоатлети-метальники. Проте це поки що припущення, впевнено говорити про характер цього агона важко, бо ніде, крім Херсонесу, згадок про анкіломахію нема.

Був, звичайно, в Херсонесі й стадіон. І те, що тут функціонували і палестра, і гімнасій, теж незаперечно. Відомий дослідник Причорномор'я Василь Васильович Латишев писав, зокрема, про змагання атлетів у Ольвії: «...ці змагання користувались надзвичайною увагою, і перемога на них цінувалася так високо, що перші сановники держави не вважали принизливим для своєї гідності брати в них участь і свої перемоги з гордістю записували в офіційних документах».

Підтвердженням цієї думки служить такий напис, викарбуваний на кам'яній плиті III століття нашої ери, знайдений археологами 1823 року на легендарному острові Березань:

«Леонід, син Ахілла, старійшина колегії стратегів, переміг у списометанні».

Колоністи, що жили на чужині, в оточенні місцевих племен і народностей, не завжди до них дружніх, були ще згуртованіші, ніж елліни в метрополії. Тут завжди підтримувався стан бойової готовності: ворогів можна було чекати будь-якого часу і з будь-якого боку. Крім того, кращі традиції батьківщини набували в колоніях особливої ваги. І повною мірою це стосувалося й проведення різноманітних спортивних змагань.

Особливий наголос в північночорноморських містах робили греки, звичайно, на атлетично-військові справи. В Ольвії та Херсонесі було впроваджено щорічні святкові змагання під назвою «Готовність мужів до бою». І тут усе було майже так, як на справжній війні. Елементи військового й спортивного побуту тут тісно переплітались. Бо грецьким воїнам, а особливо гоплітам, що бились у важких обладунках, були конче потрібні сила, витривалість і збереження боєздатності аж до похилого віку.

У згадуваній двадцять третій пісні «Іліади» під стінами Трої ахейські герої змагаються з дискометання, бігу, боротьби, кулачного двобою, з перегонів колісниць та списометання. Нарешті, вже завершуючи погребальні ігри, Ахілл оголошує і змагання стрільців з лука. За умовами агона, треба було вцілити в голубку, прив'язану до щогли корабля. Або в шнур, яким птах був припнутий.

Закономірно, що лучники в поемі Гомера виступали на кінець змагання. Адже цей вид спорту не був провідним на античних стадіонах як у ранню епоху, так і в класичні часи. А на Олімпійських іграх стрільба з лука взагалі не проводилась.

Перші документальні записи про змагання лучників з'являються лише в Північному Причорномор'ї. Під час розкопок в Ольвії було знайдено уламок мармурової плити (стели), датований кінцем V — початком IV століття до нашої ери. А напис на плиті провіщає: «Я кажу, що на 282 оргії вистрілив з лука славний Анаксагор, син Демагорейя». Давньогрецька оргія дорівнювала 1,85 метра. Отже, Анаксагор вистрілив на 521,5 метра! Це феноменальний результат не тільки для античних, а й для вправніших середньовічних лучників.

І ось, незважаючи на такі досягнення, в Елладі стрільба з лука не практикувалась як вид Олімпійських змагань! А в Північному Причорномор'ї цей агон було введено, очевидно, не без впливу скіфів, які кочували по Тавриді. Їхні стосунки з еллінами були вельми нерівні. Було все: і дружні бенкети, і запеклі сутички, і тривалі облоги міст грецьких колоністів. На жаль, посвист стріли брязкіт мечів лунали тут значно частіше, ніж веселі застольні пісні.

Та все це зовсім не доводить, що змагання лучників в Елладі ніколи не існували. Дарма, що документальних свідчень цього ми не маємо. Адже лук — один з найдавніших бойових, мисливських та спортивних снарядів! А ще коли ми згадаємо, що кращим лучником був Аполлон-стрілець! Він став буцімто педотрибом царя Евріта, а той у свою чергу навчив стрільби з лука самого Геракла Фіванського. Так розповідали сивобороді аеди.

Був і серед героїв Троянської війни неперевершений лучник — Філоктет. Універсальний багатоборець Одисей, між іншим, згадує:

Перемагав мене лиш Філоктет, коли біля Трої
Всі ми, ахейські мужі, у стрілянні із лука змагались.

Як бачите, йдеться не про випадкові змагання, а про випробування систематичні: Філоктет перемагав завжди, коли влаштовувались конкурси лучників. Про це саме

свідчать і вже згадані змагання стрільців з лука, котрі провів Ахілл.

Отже, змагались! Гомер каже про це в обох своїх великих творах!

І найяскравіший, найдосконаліший в усій давньогрецькій літературі опис стрільби з лука — це розповідь про розправу Одиссея із зухвалими женихами Пенелопи, а точніше — про його бездоганну стрільбу. Безцеремонні й нахабні женихи домагалися не стільки самої Пенелопи, скільки спадщини і влади в Одиссеєвому домі. Не без підказки Афіни — постійної й вірної Одиссеєвої покровительки — та й самого Одиссея цариця пропонує женихам змагатися в стрілянні з лука. А призом переможцеві, такою жаданою нагородою має стати сама Пенелопа. Ось що вона сказала:

«...Призначаю змагання сьогодні
На топорах. Дванадцять сокир Одиссей в своїм домі
В ряд установлював, як корабельного остова ребра.
Ставши здаля, він усі їх прострелював з лука стрілою.
Маю таке женихам призначити змагання сьогодні.
Хто тятиву якнайлегше у спритних долонях натягне
Й всі он дванадцять сокир крізь вушка стрілою прошне,—
Разом із ним я піду, залишивши подружню оселю...»

По тому, як женихи вправлялися з цією зброєю, абсолютно ясно, що вона добре їм знайома і як знаряддя змагань. Проте зігнути лук могутнього Одиссея не зміг ніхто з претендентів на руку і серце Пенелопи. І це незважаючи на їхню немалу силу, хитрування і навіть молитви.

Врешті-решт після довгих суперечок і глузувань лук потрапляє до рук Одиссея, який прикинувся жебраком:

...націлившись, випустив бистру
З лука стрілу. Анітрохи не схибив він, жодного вушка
Не зачепив у сокирах, усі їх стрілою прошивши
Міднотяжкою.

Як бачите, не можна все ж категорично твердити, що на материку стріляння з лука не практикувалося як вид змагань. Занадто вже широко відображені звитяжні подвиги лучників у давньогрецькій міфології й епосі!

То чому б не припустити, що, поширені за найдавніших часів (принаймні до 776 року до нашої ери), після відновлення Олімпійських ігор Іфітом та Лікургом змагання лучників чомусь були вилучені з агоністичної програми і знову набули прав громадянства вже в Північному Причорномор'ї?

Чому ж усунули лучників від участі в загальноеллінських іграх? Тут причини могли бути різні. Очевидно, найголовнішою з них була зростаюча аристократизація агонів. А лук, як відомо, ніяк не міг бути віднесений до «рицарських» видів зброї. Архілох, наприклад, повідомляє, що аристократія острова Евбею долю боїв та поєдинків майже завжди вирішувала мечем, дуже неохоче пускаючи в хід лук і пращу. Страбон писав, що під час Лелантської війни Халкіда і Еретрея уклали між собою угоду, що забороняла користуватися далекобійною металюною зброєю.

Цілком природно припустити, що саме за таких обставин стрільба з лука поступово відмирала як вид змагань на Олімпійських та інших панеллінських іграх. І лише в грецьких колоніях Північного Причорномор'я ці змагання відродились як під впливом кочовиків-скіфів, так і просто внаслідок життєвої необхідності.

Глава XVI БЕЗСМЕРТЯ АНТИЧНИХ АТЛЕТІВ

Сьогодні 345-кілометровий шлях від Афін до Олімпії автобус долає за вісім годин. Шосе в'ється уздовж Егейського узбережжя до Коринфської затоки, через Пелопоннес і повертає в глиб країни. Туристи на мотоциклах інколи витрачають на цей маршрут усього три години. А за часів Мілона Кротонського та Діагора ніхто не міг дістатися з Афін в долину Алфею швидше, ніж за тиждень. А ще шлях додому, назад!

...По одній з семи доріг, що ведуть з Олімпії, повільно й урочисто рухається колісниця, в яку закладені четверо коней. Оточений рідними й друзями, в колісничі сидить олімпіоник. Він довів на березі Алфею, що є найсильнішим, і тепер, убраний в розкішний пурпуровий одяг, повертається до рідного міста.

Нагороди? Їх багато. Та найприємніша, найголовніша — загальне захоплення, повага й вінок з віт оливи. Прикрашені білими стрічками-пов'язками, ці вінки ще до змагань виставлялись на золотих та бронзових триногах у храмі Зевса, щоб їх бачили всі. Потім, повернувшись додому, олімпіоник має право покласти дорогий йому вінок на вівтар бога — охоронця його рідного міста. І це право — найпочесніше!

Сама церемонія одержання вінка не така вже проста. По закінченні змагань оповісник урочисто оголошував на весь Олімпійський стадіон ім'я і батьківщину кожного переможця. Потім елланодик вручав найсильнішим пальмову гілку і велів з'явитися знову в день вручення нагород — в останній день ігор.

І цей день наставав. І знову називає оповісник ім'я та батьківщину переможця. Повторює тричі. І тричі лунає сурма. А над священним гаєм лунуть пісні на честь того, хто здобув заповітний оливковий вінок...

В первісний період існування Олімпійських ігор почесні вінки не висіли на триножниках, а лежали на спеціальному столі — Столі Сколота. Прикрашений золотом, коштовним камінням та слоновою кісткою, він стояв у храмі Гери, збудованому ще в II тисячолітті до нашої ери.

Між іншим, олімпійський вінок становила одна-єдина гілка, переплетена і скріплена стрічкою. Але й цього було досить!

Крім олімпіоників були ще й парадоксоніки («дивні переможці») — атлети, що в один день здобували дві перемоги: з боротьби й панкратія. Їх називали ще «спадкоємцями Геракла».

Коли спортсмен перемагав у простому бігові, подвійному та ще й у голітодромі (біг зі зброєю), він діставав титул «тріаста».

Спеціальні нагороди давали за «сімейні» перемоги. Свого часу ми говорили про періодоників — тих, хто

перемагав в Олімпії, Немеї, Коринфі й Дельфах. До нас дійшли імена сорока шести таких переможців. Це були, так би мовити, тогочасні «чемпіони світу». Такі атлети користувалися особливою шанною і були своєрідними «недоторканими особами». Так, коли 407 року до нашої ери славетний панкратіаст Доріей з острова Родос, олімпіоник та періодоник, під час морської битви біля Нотія потрапив у полон до афінян, його негайно звільнили і без викупу. Так само в 333 році до нашої ери Олександр Македонський наказав звільнити Діонісідора, полоненого в битві при Іссі, коли дізнався, що має справу з олімпіоником...

Та повернемося на Олімпійський стадіон. Негайно, коли атлет здобував перемогу, в його рідне місто висилався доліхотром (бігун на довгі дистанції), щоб сповістити родичам, друзям і співгромадянам нового олімпіоника приймну звістку.

Друга назва такого надвтривалого бігуна — гемеродром (той, що біжить протягом цілого дня). Саме гемеродроми передавали термінові накази полководців і найважливіші державні повідомлення. Та найчастіше вони приносили якусь радісну звістку. І, зокрема, сповіщали про перемогу чергового олімпіоника.

А вдома на переможця чекала не менш хвилююча церемонія. Назустріч йому виходило ледве не все місто. Бувало, що руйнували частину міського фортечного мурів, і олімпіоник в'їжджав у своє місто через цей пролом. Такий звичай мав глибокий символічний зміст і означав, що місто, де живе олімпіоник чи періодоник, не потребує мурів. В момент воєнної небезпеки, мовляв, переможець зуміє захистити своїх співвітчизників, ставши своєрідною фортецею.

Важко щось порівняти із силою радості античного атлета-переможця та гордістю його співгромадян. Розповідали, і навіть записали в деяких старовинних манускриптах, що одного разу, в момент шостої перемоги

славетного Мілона Кротонського, над Олімпійським стадіоном злетів такий вигук захоплення, що «...повітря в небі над Алфеєм розірвалося й численні птахи, втративши опору під крилами, попадали просто на пісок». Зауважимо зразу, що випадок — не дуже типовий: античні уболівальники, як відомо, були досить-таки дисципліновані.

Що ж до фізичної суті описаного явища, то тут ми цілком покладаємось на освіченість і компетентність читача.

Якось уславлений Діагор прибув до Олімпії разом із двома синами. На очах у старого атлета його сини здобули перемогу в кулачному бою і в панкратії. Своїми вінками юнаки прикрасили батька й пронесли його на руках навколо стадіону: адже батько був одночасно і їхнім тренером. Публіка кидала їм квіти, й лунали вигуки: «Умри, Діагор! Умри, бо тобі вже нема чого більшого бажати у житті!» Це дивне побажання означало: сьогодні — найкращий день у твоєму житті, далі може бути тільки гірше, тож навіщо жити?!

Правда те чи ні, але переповідають, що з радощів таки вмирили на стадіоні. Так, у VI столітті до нашої ери спартанський мудрець Хілон помер, ставши свідком перемоги свого сина. Переказували, що за таких самих обставин згодом помер і сам Діагор. Та певних підтверджень цьому в історії не збереглося.

Треба зауважити, що елліни увінчували не тільки переможців-атлетів, а й коней, котрі принесли перемогу своїм господарям.

Перемогу святкували гучно, всю ніч до світання тривав в Олімпії бенкет переможців. Алквіад, що жив у V столітті до нашої ери, перемігши на іподромі, запросив на грандіозне свято не лише всіх глядачів, а й... коней, що брали участь у перегонах.

А коли вінок переможця здобув славетний філософ і математик Емпедокл, він почастивав усіх запрошених

велетенським биком із солодкого тіста, приправленим запашними травами.

Отже, веселі пісні не вщухали в Альтіді до ранку. А з настанням нового дня олімпіоники приносили жертви богам, завдяки прихильності яких, вважалося, вони перемогли.

Крім усього, радісні й вдячні общини вшановували переможців і грошовими нагородами. Згідно з законом Солоні кожний олімпіоник отримував в Афінах 500 драхм, а переможці на інших панеллінських іграх — по 100 драхм; щоправда, згодом цей закон було скасовано. Інколи згадували стародавні звичаї: олімпіоник, крім вінка, нагороджувався й подарунками, матеріальна цінність яких була відчутнішою, ніж гілка оливи.

З 540 року до нашої ери олімпіоникам надано було право ставити в Олімпії свої статуї з приладдям змагань — із диском чи списом. Спочатку то була скульптура загального характеру, на зразок нашої паркової «русалки з веслом». І лише ім'я на п'єдесталі засвідчувало: статую споруджено на честь Пандіона чи, скажімо, Філохора. Та агоніст, що переміг в Олімпії тричі, тобто на протязі дванадцяти років, лишався непереможеним, діставав право на персональну скульптуру з портретною схожістю.

Ще за часів Павсанія в Олімпії можна було бачити понад 230 статуй атлетів, що їх не встигли вивезти римляни.

Часто зображення атлета замовлялося відомому скульпторові за рахунок міста, і його ставили не тільки в Олімпії, а й на батьківщині переможця.

Ще в юному віці дуже своєрідно уславився могутній Феаген з острова Фасос — той самий кулачний боець, що на своєму багаторічному спортивному шляху зібрав понад 1400 переможних вінків. Йому було шістнадцять років, коли він крадькома приволік додому бронзову статую з базарного майдану, яку вповодував. Звичайно,

взяте довелось повернути на місце. Та слава про казкову силу юнака розійшлася по всій Елладі.

Коли ж Феаген остаточно змужнів, то здобув право поставити вже власну статую в Олімпії, де перемагав не тільки в кулачному бою й панкратії, а й в бігу озброєних воїнів. Крім того, він тричі ставав переможцем у Дельфах, дев'ять разів — у Немеї, десять — на Істмійських іграх... Втім, усі його перемоги навіть неможливо перерахувати.

Олімпіоникам надавалось право приносити власним зображенням жертви, як богам. Співвітчизники ж обожнювали їх після смерті. Так, між іншим, сталося і з Феагеном.

Існувала легенда про те, як один із ворогів Феагена (у непокірною й сварливого силача їх було досить!) вирішив покарати вже мертвого суперника. Кожної ночі він шмагав батогом його бронзову статую. Та вона скарала злобного святотатця: раптом звалилася і вбила його. За тодішніми законами, будь-який предмет, що вбив при падінні людину, не можна було залишати надалі в межах міста. І статую «втопили» в морі. Та того ж року острів зазнав тяжкого лиха: спочатку — неврожай, а потім — голод. Жерці пов'язали ці сумні події з «опоганенням пам'яті героя». Налякані фасосці виловили статую рибальською мережею і знову поставили на місце. Відтоді кулачний боець Феаген був возведений в ранг захисника землеробів, хоч за життя й не мав ніякого відношення до хліборобської праці. Крім того, про покійного ходила слава, що він «виліковує всі хвороби». Старовинні забобони, так само, як і слава атлетів, не мали меж.

В прадавні часи статуї атлетів витісували з дерева. Найстарішу дерев'яну скульптуру бачив в Олімпії той самий всюдисущий Павсаній. Ця статуя була присвячена на спартанському хлопчикові Евтеміду, що переміг в п'ятиборстві на 38-х Олімпійських іграх 628 року до

нашої ери. Чудові кліматичні умови й загальна повага до мистецтва сприяли тому, що дерев'яні зображення «жили» в долині Алфею по 900 і навіть більше років, хоч загалом відомо, що дерево — не дуже довговічний матеріал.

Та вже в тому ж VII столітті їх стали висікати з мarmуру й відливати з бронзи. Не тільки в Олімпії, а й у портиках храмів і на площах багатьох міст стояли статуї атлетів, створені найушлавленишими скульпторами Еллади: Міроном, Поліклетом, Фідієм, Лісіппом та іншими.

Ці творіння або їхні копії й сьогодні вражають нас своєю величчю й динамізмом. І не дивно, що майстерні славетних митців знаходилися тут-таки, біля Олімпії. Де ж, як не на стадіоні, можна було спостерігати, вивчати й осягати творчою думкою пластику й динаміку рухів гармонійно розвинених спортсменів?

На відміну від багатьох своїх колег Мірон працював майже виключно в бронзі. Якось він створив скульптуру корови. І зробив її так реалістично, що до неї, коли вірити розповідям, одного разу стало ластитись теля, яке трапилось поблизу, а пастух навіть зробив спробу загнати батогом бронзову корову до своєї череди. Звичайно, це свідоме перебільшення факту, але воно багато про що говорить.

Багатьох античних атлетів увіковічнив цей майстер, розквіт творчості якого припадає на 480—440 роки до нашої ери. Захоплено писали стародавні письменники про статую спартанського бігуна Лада і невідомого кулачного бійця. Тричі звертався Мірон до образу Геракла.

Та найушлавленіше, найпрекрасніше з усіх відомих нам творінь Мірона, звичайно, «Дискобол». Той самий, репродукції якого ми звикли бачити в книжках, а копії — в музеях, парках, на стадіонах.

На жаль, час зберіг для нас лише фрагменти вже копій «Дискобола». І от сучасні мистецтвознавці, скульпп-

тори й археологи вирішили відродити його по частинах. А пізнати ці фрагменти (так звані «репліки») вченим допомогли описи статуї в книжках античних авторів.

Отже, об'єднавши, сполучивши все достовірніше від знайдених уламків копій, які зберігалися в Римі, Флоренції та інших містах, реставратори-ентузіасти допомогли «Дискоболові» народитися вдруге!

Мірон був геніальний і суперечливий. Ще Пліній Старший відзначав неймовірний реалізм і в той же час деяку архаїчність в його творіннях (чути про архаїчність у V столітті до нашої ери нам дещо дивно, але ж це правильно з огляду на невпинний розвиток мистецтва!). Інший видатний римлянин — письменник, педагог, теоретик ораторського мистецтва і тонкий знавець скульптури Квінтіліан писав: «Де ще можна знайти такий викривлений і складний рух, як у «Дискобола»? А тим часом коли б хто став закидати Міроновому творінню відхилення від норми, то хіба не перекутив би він тим самим мистецтво, в котрому цінне саме оте нове й важке зображення?!» Так, у творах скульптора напрочуд гармонійно поєднувалися ота часточка архаїки і новаторство.

За своєю динамічністю скульптура Мірона не має собі рівних в античному мистецтві. І це тим дивніше, що скульптор зафіксував не самий рух, а миттєву паузу перед кидком. Проте в цій паузі зібрано стільки напруження, що вона говорить нам більше за сотні рухів. В статуї навіть відчувається прихована сила затамованого перед кидком дихання.

Ось де треба шукати причину того, що безсмертне творіння Мірона так довго милує погляди людства. «Дискобол» завжди юний, незважаючи на свої дві з половиною тисячі років!

Доля тих, хто зазнавав поразки, була сумною. Хоча сам факт спортивного програшу такий же закономірний, як і перемога, запальні греки часто зневажали перемо-

жених, ускладнюючи їхнє і без того жалюгідне становище. Таке ставлення неодмінно визначала думка, що від переможеного відвернулися боги.

Кружними шляхами, переховуючись вдень у гаях і лісах, лише вночі несміливо й нерішуче простували додому ті, хто зазнав поразки: їм соромно було дивитися у вічі співвітчизникам, чиїх надій вони не виправдали. Що ж, це певною мірою можна пояснити особливістю моралі тих далеких часів.

Та як виправдати в наш час необ'єктивність уболівальників, які освистують інколи досвідчених і вправних спортсменів, що програли в чесній і важкій боротьбі гідному суперникові?! Адже це — ознака низької культури людини...

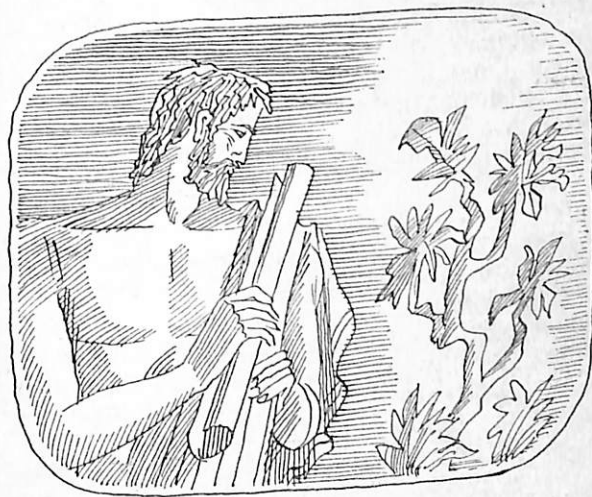
Так, перемога — дуже приємна й почесна річ. Але чи не занадто часто деякі «знавці» й «аматори» забувають, що в спорті головне — сама боротьба, висока її напруга, майстерність атлетів, а зовсім не те, чиє ім'я з'явиться у списках переможців!

Патріотизм (навіть так званий місцевий) — явище законсмірне й необхідне. Та це благородне почуття має завжди йти поруч з об'єктивністю.

Глава XVII

ЛАБОРАТОРІЯ НА СВІЖОМУ ПОВІТРІ

Що старогрецький лікар Гіппократ вважається «батьком медицини», знають якщо не всі, то більшість. Та не всім відомо, що визначні для свого часу успіхи еллінських лікарів значною мірою були зумовлені загальною системою фізичного виховання: спорт і медицина в Елладі йшли пліч-о-пліч.

В одному із своїх діалогів філософ Платон вкладає у уста Сократа такі слова: «...в спільному служінні тілу я бачу дві частини: гімнастику й медицину. Вони весь час перебувають у взаємному зв'язку, хоча й відрізняються одна від одної».

Якщо спочатку елліни називали гімнастами тренерів-практиків, то згодом це звання стали носити педотриби, котрі розумілись не тільки на фізичних вправах, а й на

їхньому цілющому впливі. Так потроху на стадіонах Еллади народжувалась лікувальна фізкультура.

Арістотель писав про атлета й педотриба Геродіка з Селімврії. Сучасник Гіппократа, цей тренер згодом захворів і, замислившись над причинами хвороби, поступово склав систему лікувальних вправ. Спеціальними тренуваннями Геродік домігся того, що його організм краще став засвоювати їжу, зміцнів і нарешті одужав.

Зрозуміло й закономірно, що лікувальна гімнастика виникла значно пізніше олімпійського спорту: в своєму медичному значенні цей термін народився лише в V столітті до нашої ери. Першим з греків, наскільки нам відомо, почав лікувати фізичними вправами Іккос із Тарента. Той Іккос, що 446 року до нашої ери був занесений до списків олімпіоників.

Теоретичні узагальнення народжувались на основі багаторічного досвіду атлетів та їхніх вихователів. У своєму «Описі Еллади» Павсаній повідомляє: «Гісімон з Еліди, коли ще був хлопчиком, хворів на ревматизм і вирішив займатися п'ятиборством, щоб за допомогою вправ стати здоровою людиною. Згодом він переміг в Олімпії та в Немеї». Безперечно, такий радикальний метод лікування прийнятий далеко не для всіх. І було, звичайно, приємно, коли він давав позитивні наслідки.

Багато подібних розповідей знаходимо і в інших старогрецьких письменників класичного, елліністичного і навіть римського періодів. Вправи роблять людину атлетом-переможцем — такий сюжет дуже поширений в еллінській літературі, починаючи з V століття до нашої ери і аж до III століття вже нового літочислення. З цього боку заслуговує на увагу оповідання письменника Еліана (він жив на межі II—III століть нашої ери) про грека Стратона:

«Він належав до шляхетного роду, але цілком зневажав тілесні вправи. Та коли став страждати на хворобу селезінки й лікарі прописали йому вправлятися в гім-

насії, Стратон почав займатися тут, але стільки, скільки треба було для здоров'я. Поступово, роблячи успіхи в цих заняттях, Стратон захопився ними і під час Олімпійських ігор протягом одного дня став переможцем і в боротьбі, і в панкратії. Він і вдруге здобув перемогу в Олімпії, а також відзначився на Немейських, Піфійських та Істмійських іграх».

Сьогодні ж цілюща сила фізичних вправ стала ще очевиднішою. Згадаймо хоча б Вільму Рудольф, «чорну газель» — олімпійську чемпіонку в Римі з бігу на 100 і 200 метрів та в естафеті 4×100 м. Три золоті медалі! Журналісти назвали це найбільшою сенсацією XVII Олімпійських ігор. Адже до восьмирічного віку Вільма Рудольф була паралізована та ще й зростала в бідній багатодітній негритянській сім'ї. Але наполегливість і лікувальні вправи зробили свою справу.

У трактаті «Про стародавню медицину» Гіппократ писав: «...той, хто має досвід у гімнастиці й зміцненні сил, повсякчас відкриває щось таке, що в поєднанні з відповідною їжею й питвом дає кожному можливість зміцнити, стати могутнім і здоровим». Отже, йдеться вже не тільки про гімнастичні вправи, а й про раціональний режим харчування!

Майже в кожній праці своїй Гіппократ рекомендує комплекси вправ для лікування найрізноманітніших захворювань. Велике значення надавав він способам життя людей, і при цьому завжди пов'язував їхнє здоров'я й схильності з існуючими соціальними умовами.

Видатний теоретик і практик античної медицини римський лікар Гален набув великого досвіду, лікуючи поранених гладіаторів. Його час — II століття нашої ери — був епохою розгортання кривавих гладіаторських бойовищ на арені Колізею й по всій неосяжній Римській імперії. Тому пацієнтів у Галена завжди було досить...

Він вважав, що вчитель гімнастики повинен бути знавцем фізіології, а фізичні вправи, контроль за ни-

ми — то обов'язок його помічника. Гален недвозначно порівнював педотриба з досвідченим лікарем, що відповідно до індивідуальних особливостей людини прописує їй ліки чи дієту. А помічник його — то кухар, який лише виготовляє страви, не знаючи їхніх лікувальних властивостей. Такі міркування висловлював римський лікар у своєму трактаті «Про здоров'я».

Погляди Галена майже цілком збігалися з думками Арістотеля, який вчив: педотриб лише скеровує в належний спосіб лікувальні тренування, а гімнаст уже безпосередньо доводить до належного стану весь організм.

Видатні елліни повсякденно поєднували свої теоретичні узагальнення з практикою стадіонів та палестр. Недарма ж і Платон, і Сократ, і Арістотель були вправними атлетами, а Гіппократ виступав як борець і вершник на олімпійському рівні.

«Батько медицини», маючи змогу порівнювати способи життя різних народів, у трактаті «Про скіфів» слушно зазначає: «...від спокою й лінощів зростає боягузтво, а від праці та вправ — хоробрість».

Та при всій нашій повазі до еллінських атлетів і тренерів дуже важко часом повірити, що за три тисячі років до наших днів жили спортсмени, які могли б не тільки помірятися силою з сучасними чемпіонами, а й, можливо, де в чому їх перевершити.

Безумовно, подібні сумніви мають під собою певний теоретичний і практичний ґрунт. Та давайте звернемось до фактів.

1896 року в Афінах, на перших Олімпійських іграх сучасності, спортсменами-чоловіками були встановлені такі рекорди:

біг 100 м — 12,0 сек (Берк Томас, США);

біг 800 м — 2.11 сек (Флек Едвін, Австралія);

біг 1500 м — 4.33,2 сек (Флек Едвін, Австралія);

стрибки у висоту — 1,81 м (Кларк Елері, США);
стрибки в довжину — 6,35 м (Кларк Евері, США).

Навіть нефахівці знають, що всі ці олімпійські рекорди чоловіків тепер давно вже перевершені кращими представницями легкої атлетики — жінками! Хоча сучасний олімпійський рух (отже — і сучасна школа тренувань) існує лиш трохи більше вісімдесяти років.

Античні ж Олімпійські ігри активно існували понад тисячу років! Уявіть собі, який багатющий досвід було накопичено атлетами, тренерами й лікарями за цей час! Досвід, що передавався з покоління в покоління, а інколи й фіксувався письмово.

Тепер стає зрозуміло, чому ще в сиву давнину обов'язковою умовою участі в Олімпійських іграх були цілорічні тренування: елланодики добре знали свою справу.

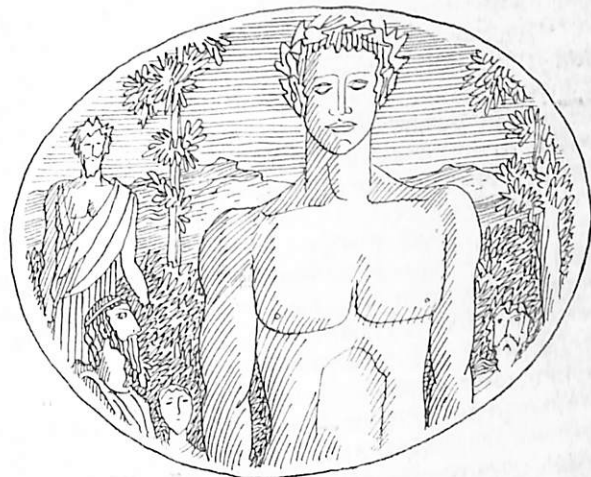
Вже тоді педотриби впроваджували найрізноманітніші вправи: важкі чергувалися із легкими, найбільше напруження — із розслабленням; існували вправи для досягнення швидкості й витривалості, рівномірного ди-хання, розвитку грудної клітки, гнучкості хребта і багато-багато інших. Система тренувань доповнювалась спеціальними дієтами і режимом не тільки дня, а й ночі — надлишок сну інколи завдавав не менше шкоди, ніж недосипання. Існував у еллінів і спортивний масаж. Були й ванни і розтирання. Між іншим, дуже рекомендува-лось тренуватися натщесерце.

Харчування атлетів архаїчної та класичної пори складалося переважно з простої їжі: ячмінний хліб, пшенична каша, фрукти, горіхи, свіжий сир. Лише пізніше до атлетичного раціону потрапили м'ясо і навіть сало. Зо-атлетичного раціону потрапили борці та панкратіас-крема, м'ясною стравою харчувалися борці та панкратіас-ти, яких подеколи буквально відгодовували жирним м'ясом, щоб вони набирали більшої ваги. Та саме це часто було причиною не стільки їхньої слави, скільки гдузів над обмеженими здоров'ями.

Тривалий час досягнення еллінських атлетів, тренерів і навіть лікарів були забуті. Тільки починаючи з XVI століття з античного спорту знову стали видобувати медичні й педагогічні уроки. Між спортсменами, тренерами та лікарями відновлюються творчі взаємини. Ті самі, які вперше народилися за багато століть до нашого часу на численних стадіонах Еллади. Адже стадіони були не лише місцем постійних змагань і тренувань, не лише студіями давньогрецьких митців, а ще й першими науковими лабораторіями лікарів — лабораторіями на свіжому повітрі.

Глава XVIII ЧОМУ Ж САМЕ В ЕЛЛАДІ?

Буде цілком природно, коли у читача виникне запитання: чому ж саме в Стародавній Греції так пишно розквітла фізична культура? Адже в античному світі існувало багато своєрідних, високорозвинених і могутніх держав!

Відповідь на це запитання треба шукати лише в сукупності фактів та суспільно-історичних явищ еллінського повсякдення. Цей комплекс причин — єдиний у своїй розмаїтості.

Першим стимулом, що спонукав еллінських правителів піклуватися про фізичне виховання громадян, безумовно, слід вважати необхідність створення боєздатного війська при порівняно нечисленному населенні. Почуття патріотизму й незалежності, що було розвинене

у греків надзвичайно гостро (втім, як і в будь-якого осілого народу), наказувало їм завжди бути готовими до захисту батьківщини.

Еллінський письменник та історик Ксенофонт писав: «Земля наказує нам відстоювати свою країну зі зброєю в руках, бо вона ж дає плоди, які зовсім беззахисні, й кожний може ними заволодіти».

Ці слова Ксенофонта, хоча й не повно, відбивають справжній стан речей. Коли ж висувати тезу військової переваги на перший план, то одразу ж треба зазначити, що ця мета переважала над рештою життєвих мотивів лише в Спарті й на Криті. Тому неправильно було б відводити їй чільну роль у житті всіх держав Стародавньої Греції. Бо що стосується звичайної необхідності відбивати напади й воювати самим, то з нею стикалися не тільки елліни, а й всі народи з доісторичних часів до наших днів. Тому не можна розглядати військовий момент у фізичному вихованні як фактор, що характеризує лише давньогрецький спосіб життя. Більш того, численні історико-документальні й літературні джерела свідчать, що фізична культура завжди була у греків символом та головною рисою мирного процвітання, про що найкраще засвідчує мирний характер Олімпійських та інших священних ігор.

Бувало, що елліни в найкритичніший момент забували про війну заради мирних змагань. Історія донесла до нас такий цікавий епізод з часів греко-перських війн. Після Фермопільської битви, в якій греки зазнали поразки, до персів перебігла група еллінських воїнів. Ксеркс, допитуючи перебіжчиків, поцікавився: чим зайняті зараз елліни? На що дістав відповідь: святкують чергові Олімпійські ігри, тішаються змаганнями вершників та атлетів. Тоді перський цар забажав знати, яка нагорода чекає переможців. Елліни сказали, що олімпіоник на відзнаку своєї спритності і мужності завжди одержує оливковий вінок. Зачувши таке, один царський набли-

жений вигукнув: «Горе нам! Проти якого народу ми воюємо?! Адже вони змагаються не заради грошей, а заради доблесті!» І незабаром побоювання перса збулося: невдовзі греки розбили завойовників.

Цей епізод розповів нам «батько історії» Геродот. Проте було б необачно покладатися лише на одне-єдине свідчення, хай навіть такої авторитетної людини. Тому звернемося ще до одного джерела — промов славетного давньогрецького оратора і політичного діяча Демосфена.

Докоряючи своїм співгромадянам за надзвичайну безтурботність і зволікання під час воєнних зборів, Демосфен схвилювано каже: «...як ви гадаєте, громадяни афіняни, чому у нас так виходить: свята Панафіней та Діонісій завжди відзначаються своєчасно, незалежно від того, яким людям — досвідченим чи новачкам — випав жереб влаштувати їх, і на ці свята витрачаються такі кошти, яких не приносить жоден з морських походів, і до того ж, це потребує стільки клопоту й приготувань, як ніщо інше. В той же час з військовими походами ми завжди зволікаємо і не потрапляєм вчасно до Мефони, до Пегасів, до Потідеї! Бо все, що стосується свят, визначено законом, і кожний з нас наперед знає, хто призначений хорегом, хто гімнасіархом, коли й у кого що треба взяти від кожної філи¹, що потім зробити; ніщо тут не забуте й не лишається невиконаним і непередбаченим. А от що стосується війни і воєнних приготувань, — тут нічого не визначено, не налагоджено, не забачено».

Сказано досить гостро і ясно. Демосфен як політичний діяч аж ніяк не схвалює існуючого стану речей, і його можна зрозуміти. Проте нас цікавить не політичний зміст промови — нам цікавий сам факт ставлення афінян до війни і священних свят та ігор. І хоча промова звернена до афінян, не буде помилкою, коли ми поширимо

¹ Філа — родова і територіальна одиниця в Стародавній Греції.

слова славнозвісного оратора на всю Стародавню Грецію, виключаючи знову ж таки хіба що Спарту.

Тепер уявіть собі, як легко було б ворогам здолати безтурботних у своєму ставленні до війни еллінів, якби ті не надавали фізичному вихованню й загартуванню такого великого значення. Завдяки цьому гарту стародавні греки були чудовими воїнами, і загарбникам не часто вдавалося їх перемагати.

У міфах еллінів ми також знаходимо антивоєнну символіку. Пам'ятаєте, на початку нашої розповіді ми згадували про легендарні Олімпійські ігри, на яких виступали боги? На тих іграх буцімто виступав Аполлон і в кулачному двобої переміг Арея — самого бога війни! Бог світла й сонця, бог мистецтв здолав бога війни! Символічно, чи не так?!

Численні гімнасії прикрашали статуями Гермеса, бога лікування Асклепія, Тесея, Геракла та інших небожителів і героїв. Але статуї Арея там ніколи не було!

Красиве, гармонійно розвинуте тіло стало ознакою вільного громадянина (найчастіше — аристократа), вигідно відрізняючи його від раба. Що ж стосується бідних шарів вільного населення, то вони не мали змоги облишити повсякденні житейські справи заради систематичних тренувань і спортивних виступів. Тому-то в списках олімпіоників класичної пори ми зустрічаємо багато імен архонтів, стратегів¹, державних діячів і просто заможних людей.

Втім, давайте звернемось до красномовних першоджерел. Сучасник Платона, лікар і певною мірою філософ Діокл у своїй книзі «Гігієна» пропонує громадянам Афін такий режим дня:

«Прокинутися вдосвіта; потерти голову й потилицю там, де надавила подушка (мабуть, подушка була не

¹ Архонти і стратеги — відповідно вищі державні діячі і воєначальники.

з м'яких! — Ю. Ш.); потім легенько й рівномірно натерти тіло олією, а обличчя зволожити чистою холодною водою, ясна й зуби старанно почистити... ніс та вуха змастити запашними оліями; волосся належить носити коротке й теж щоденно змащувати. Після ранкового туалету... молоді люди йдуть до гімнасію для щоденних фізичних вправ, а люди більш похилого віку можуть прийняти ванну й зробити собі масаж. Потім треба поспідати, тільки не м'ясом, а найкраще ячмінним чи овочевим супом, знову ж таки з ячним хлібом (але не дуже м'яким!), вареною капустою та огірками; пити треба воду, біле вино з водою чи мед. Після цього слід відпочити в затінку і затишку, а потім — легкі гімнастичні вправи або прогулянка й ванна — холодна для молодих людей, тепла — для старих. Надвечір (а влітку — до заходу сонця) — обід, більш поживний, ніж сніданок: крім хліба, овочів та ячмінного супу рекомендується риба, м'ясо кози, баранина чи трохи свинини або пташине м'ясо, а на десерт — яблука, сушений інжир, виноград...»

Як бачите, в цьому розкладі передбачено абсолютно все. Крім однієї «дрібниці». Тут немає жодного слова про... хоч якісь трудові процеси! За прихильників цього досконалого режиму працювали їхні раби.

Зверніть увагу й на іншу характерну рису: елліни їли тільки два рази на день. Інколи — навіть раз. Причому надавали перевагу вечірньому харчуванню. Бо еллінські лікарі й педотриби вважали: оскільки вночі організм відпочиває від буденних навантажень, нічне травлення їжі — ефективніше.

Заради об'єктивності треба відзначити, що видатні атлети й олімпіоніки жили майже в усіх містах Греції, а не тільки у великих. Географія кам'яних брил з іменами переможців дуже різноманітна і ще раз підтверджує надзвичайну популярність спорту в еллінських державах.

Що ж до рабів, то їх допускали до участі в атлетич-

них змаганнях тільки під час свята Зевса в еллінському містечку Агірії та італійському місті Арції, де брали участь в іграх невольники, що втекли від господарів.

Так, раби не лише втікали від своїх хазяїв, а й часто повставали проти них. І численні дослідники вважають, що однією з істотних причин популярності агоністики серед аристократії була необхідність постійно боротися з рабами-повстанцями.

Проте вважати цю причину головною і тим більш єдиною теж було б хибно. Хоча б навіть тому, що священні ігри, які супроводжувалися виступами бігунів, борців, металників, вершників і кулачних бійців, провадились у Греції задовго до зародження рабовласницької ладу.

Історики античного спорту справедливо називають фізичну культуру в Стародавній Греції своєрідним національним елементом еллінського життя. Кожний рівноправний громадянин повинен був займатися спортом, якщо він розраховував на більш-менш істотну роль в житті своєї держави. Гімнастичні заняття возвеличували елліна (принаймні у власних очах) над іноземцями, тобто «варварами», які через свою «некультурність» були недосконало обізнані з фізичними вправами.

Не можна забувати й про естетичні вимоги. Як учителі всього світу в галузі мистецтва, греки прагнули створити довершені форми і в житті. Зображуючи прекрасних людей; еллінські скульптори привчили кожного грека розуміти й цінувати красу людського тіла не лише в мarmorі, а й у своїх співвітчизниках. Самі ж вони знаходили безліч ідеальних моделей серед тих, хто тренувався в гімнасіях і виступав на стадіонах. Естетичні смаки греків, їхнє невпинне прагнення до гармонії значною мірою обумовлювалося й навколишнім середовищем. Адже ландшафти античної Еллади були напрочуд гарні! Певна річ, і це позначилося на формуванні у греків поняття прекрасного.

Не можна тут не згадати прагнення еллінів догодити своїм богам урочистими агонами та, зрештою, потішити власне «я» отим дивним почуттям самовдоволення. Адже на стадіонах під час великих змагань, а надто Олімпійських, були глядачі з усіх грецьких полісів, і здобути оливоковий вінок було великою спокусою.

Усьому цьому дав пояснення Карл Маркс. Порівнюючи народи на ранньому ступені їхнього розвитку з різними типами дітей, він писав: «Хіба в дитячій натурі в кожному епоху не оживає її власний характер у його природній правді? І чому дитинство людського суспільства там, де воно розвинулось найпрекрасніше, не повинно мати для нас вічної принакності, як ступінь, що ніколи не повторюється? Бувають невиховані діти і постаречому розумні діти. Багато з стародавніх народів належить до цієї категорії. Нормальними дітьми були греки».

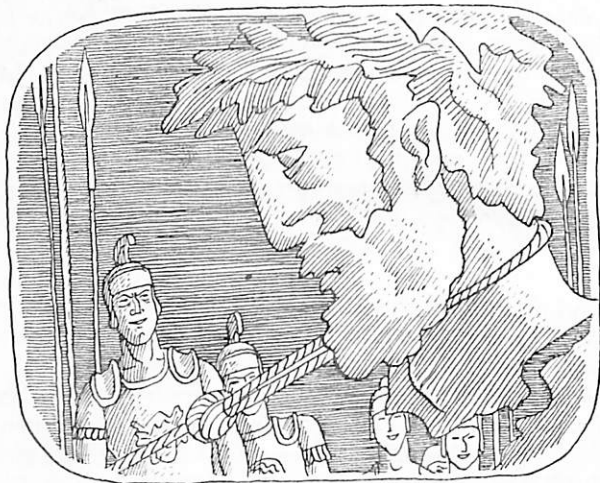
А яка ж нормальна дитина не скористається нагодою побігати, випробувати свої сили в боротьбі, позмагатися з товаришами! Не можна не враховувати національні особливості й традиції того чи іншого народу: часто саме вони відіграють вирішальну роль.

Отже, наведені нами причини лише в своїй сукупності можуть пояснити, чому саме в Елладі так пишно розквітла фізична культура й система гармонійного виховання людини.

Глава XIX

СМЕРТЬ ЧИ ЛЕТАРГІЧНИЙ СОН?

Так, виступаючи на священних змаганнях, еллін відстоював не тільки свою честь, а й авторитет рідної общини, міста, інколи навіть цілої держави. Так вважалося й у тому разі, якщо спортсмен був навіть дитиною. Ось відома епіграма Симоніда Кеоського, присвячена юному борцеві Феогнету:

Ось він, дивись, Феогнет, олімпійський звияжець-хлопчисько.
Спритний у боротьбі й зовні прекрасний також.
Вправність в змаганні й краса однаково тут досконали.
Славою він увінчав місто поважних батьків.

І хоча в ті далекі часи не було «командних виступів» і виборювали тільки особисту першість, за кожним атлетом стояли сотні його співвітчизників, общинні тра-

диції та храми богів, славу яких він міг і примножити, і заплямувати.

Це стає особливо відчутним наприкінці IV століття до нашої ери, коли розпався Афінівський морський союз і в Елладі настали сумні часи македонського панування. 338 року до нового літочислення в битві при Херонеї македонський цар Філіпп розгромив грецькі війська. Дві третини еллінського ополчення потрапили в полон, тисячі воїнів загинули смертю героїв. Але цього могло б і не бути, коли б грецькі поліси не ворогували між собою і виступили проти загарбників так згуртовано, як у кращі часи.

Після поразки при Херонеї священні ігри фактично перетворились на змагання між послабленими чварами й війнами державами-полісами за уявне панування над Пелопоннесом. І зрозуміло, що для кожного міста було бажано й почесно мати переможця на святі, яке сягало своїм корінням в доісторичні часи. Громадяни кожного поліса прагнули хоча б в такий спосіб звеличити себе в очах конкурентів-сусідів. Адже більше втішатися їм було нічим...

В епоху елліністичного занепаду (особливо в III—II століттях до нашої ери) чим більше переможців мала держава на Олімпійських змаганнях, тим більше шансів здобувала на чільну роль в усій Греції. Дивно, але було саме так.

Таким чином, атлет силою м'язів здобував на стадіоні для своїх співвітчизників «місце під еллінським сонцем».

Проте ще за століття до цього параграфи священного Олімпійського статуту поступово почали втрачати свою вагу. Дедалі частіше атлети-аматори змушені поступати-ся місцем професіоналам, кількість яких зростає за рахунок спролетаризованої маси грецького населення — ремісників, що не витримали конкуренції з рабовласницьким виробництвом і змушені були заробляти на життя

спортом, вільновідпущених рабів тощо. Професійний атлетизм набуває все більш грубого характеру. Тепер міста чи навіть приватні особи просто наймали атлета за гроші — це вже не вважалося ганьбою, як раніше.

Розквіт ігор змінюється занепадом. Цьому, безумовно, сприяє й певна релігійна зневіра: грек уже не відчував до своїх богів колишнього поштивого страху. А це, в свою чергу, позначається на ставленні до екехейрії. Починаючи з другої половини V століття до нашої ери священного перемир'я дотримувалися вже не так свято і далеко не всі.

420 року того ж літочислення за воєнні дії в час екехейрії Спарта була усунена від участі в Олімпійських іграх. У відповідь на це спартанці силою зброї вдерлися до Еліди й примусили елейців укласти з ними кабальну угоду.

Лише 371 року до нового літочислення завдяки енергійному втручання фіванців елейці знову стали незалежними.

Але 365 року до нашої ери Олімпію захопили аркадці. Вони укріплюють пагорб Крона, лаштуючись до 104-х Олімпійських ігор. Та коли свято було в розпалі, елейці напали на загарбників, і на мирному стадіоні закипіла жорстока січа. Хоча законні господарі Олімпії були в меншості, та билися вони так мужньо, що перемогли аркадців і вигнали їх з олімпійської території. Всі ігри, що були проведені під егідою спартанців та аркадців, елейці оголосили недійсними, і звалися вони потім «анолімпіадами». Аркадці навіть пограбували храми Олімпії, щоб сплатити гроші солдатам-найманцям. Авторитет богів, так само як і віра в недоторканність Олімпії, похитнувся ще більше...

Правила змагань, особливо кулачного бою й панкратія, стають дедалі жорстокішими. Крізь благородні контури стародавніх ігор часом уже проглядають потворні риси гладіаторських бойовищ.

Спортивний професіоналізм — одна з причин олімпійського занепаду — поширюється ще більше. А любителів дедалі меншає: мало хто хоче важити здоров'ям і навіть життям в сутичках з надтренованими й жорстокими супротивниками. Професіонали в Олімпії одержували також тільки вінки, зате втрачене тут надолужували на інших іграх, виступаючи за гроші.

Ми вже говорили, що втрата Грецією незалежності під владою Македонії підірвала авторитет Олімпіад. Але чому? Адже й цар Філіпп, і син його Олександр Македонський постійно виказували свою прихильність до панеллінських змагань. Олександр навіть надсилав до Олімпії кінні запряги і таким чином заочно брав участь в іграх. А приїздити особисто відмовлявся, мотивуючи це тим, що може змагатися тільки з царями. Проте вже сам факт присутності на стадіоні хоча б тільки коней окупанта не міг не псувати свята еллінам.

Втім Олександр Македонський справді бажав процвітання Олімпії. Це був винятковий випадок, коли загарбник вважав і відчував себе елліном!

А щоб завоювати серед підкорених греків авторитет, 324 року до нашої ери на 114-х Олімпійських іграх Олександр проголосив мир між усіма еллінськими народностями й одночасно оповістив про амністію для греків, що опинилися у вигнанні з політичних причин.

Через два століття в історії Греції настав римський період. Дуже істотно постраждала Олімпія 86 року нашої ери, коли Сулла, що на той час очолював римське військо, пограбував храми, вивіз усі коштовності, а учасників-спортсменів зарозуміло викликав до Рима. В ці сумні для греків роки атлети змагалися лише з бігу.

Занедбані майже всі параграфи Олімпійського статуту. Тепер до участі в іграх вже допускаються й іноземці, наприклад, завойовники — спочатку македоняни, а потім і римляни. Вони цього забажали, а господарям становити не відмовиш! А щоб бодай формально дотримувати-

ся вмираючого Статуту, іноземців просто оголошували... греками.

Але, як не дивно, і в римський період інколи траплялися для Олімпії порівняно спокійні роки. Гарячу зацікавленість долею Олімпіад виявили римські імператори Август, Тіберій, Нерон і Адріан. Та олімпійський вогонь вже не палає, а ледь жевріє...

Досить згадати хоча б такий епізод. У чергових Олімпійських іграх зволив взяти участь сам імператор Нерон. Пихатий римлянин зійшов (не без сторонньої допомоги!) на колісницю, і коні понесли його іподромом. Конкурентів у імператора, звичайно, не знайшлося. Та на повороті він, украй злякавшись, випав з колісниці, а коні вже без нього розбили двоколку об стовпчики, що навпіл ділили поле іподрому. Імператор відбувся переляком та порівняно легкими травмами. Ганьба ж була значно відчутнішою. Проте Неронові царедворці блискучо підхопили візничого-невдачу, зтрусили пілюнку з його розкішного вбрання і... увінчали голову олімпійським вінком. А оповісник гучно проголосив Нерона переможцем. Стадіон похмуро мовчав...

Саме тоді поруч із зображеннями еллінських богів та видатних атлетів з'являються статуї римських імператорів: Октавіана Августа, Тіберія, Клавдія, Тіта, Траяна, Адріана і Германіка. Останній, треба йому віддати належне, таки спромігся досить вправно подолати олімпійську дистанцію, керуючи запрягом з чотирьох коней, так званою квадригою. Але по своїй суті еллінська агоністика була чужа раціоналістам-римлянам. Адже в спорті вони відкидали все, що безпосередньо не стосувалося військової підготовки. А славні традиції Альтіди й долини Алфею для них були лише сторінками історії. Та ще й не зовсім зрозумілими сторінками.

Втім, це було характерне не тільки для римлян. Ще до них сюди приїздили з усіх кінців громадяни неосяжної імперії Олександра Македонського — греки за по-

ходженням. Прибували з Сирії, Єгипту, Малої Азії, але кровних зв'язків з еллінською культурою вони не відчували: ці гості були носіями вже зовсім інших смаків та ідейних переконань.

Оскільки таких туристів приїздило досить багато, то в Олімпії їх зустрічали гіді (можливо, перші гіді в світі!) і розповідали про славу історію ігор, храмів, окремих олімпіоників і, звичайно, численних скульптур. Та молоді греки слухали все це як дивну й не дуже правдоподібну казку. Греки, які, власне, вже й не були греками...

Так з новими хазяями Олімпійські ігри поступово втрачали своє значення народного свята всієї Еллади. А з другої половини III століття вже нового літочислення над Грецією нависли грізні хмари іншого характеру: їй загрожує північногерманське воєвниче плем'я герулів. Гарячково ведуться фортифікаційні роботи в Олімпії: варвари мали пройти саме тут.

Для зведення фортечних стін поспішно розбираються не тільки споруди палестр та гімнасіїв, а навіть деякі храми. Атлети й елланодики стають будівельниками-фортифікаторами. Та герули до Олімпії не дійшли...

Проте не загарбники, не могутні тирани і навіть не варвари доконали Олімпіади, а християнська церква. Державною релігією Римської імперії було на той час християнство, і церква не бажала мати поруч із собою прекрасний і спокусливий еллінський пантеон. Крім того, «язичницькі ігри» з їхньою гармонією людського тіла й розуму підірвали суперечили головним засадам християнського віровчення, яке закликала «умерщвляти грішну плоть».

Сили були, на жаль, нерівні. Останні Олімпійські ігри античності відбулися 393 року нового літочислення. Останнім офіційно записаним олімпіоником виявився, як уже згадувалось, навіть не еллін, а вірменський князь Вараздат — непереможний кулачний боєць. Слава олім-

піоника в значній мірі сприяла тому, що, повернувшись до рідної Вірменії, князь Вараздат став царем Вараздатом. А через рік декретом римського імператора Феодосія I Олімпійські ігри були заборонені як богопротивні язичниці, а зображення еллінських богів — скинуті з п'єдесталів, храми — пограбовані й зруйновані. Чимало бронзових статуй олімпіоників римляни вивезли до «вічного міста» й переплавили. А ще через два роки до Олімпії вдерлися готи під проводом Алариха й дощенту зруйнували її, довершивши те, що почали римляни.

Нарешті, в 426 році за наказом Феодосія II римляни спалили храм Зевса. А величну статую бога — безсмертне творіння Фідія — вивезли до Константинополя. Вмер священний Статут. Вмерла сама Олімпія.

У VI сторіччі руйнування Олімпії остаточно довершують два надзвичайно сильні землетруси. А незабаром небачено розливаються річки Алфей і Кладей: пісок заносить Олімпійський стадіон і всю долину.

Невже Олімпія вмерла? Ні, вона лише засинає. Вкриті товстим шаром мулу залишки Зевсової округи багато віків чекають на своїх дослідників: істориків, археологів, мистецтвознавців та етнографів.

Глава XX

БОГИ ЗАЛИШАЮТЬ СТАДІОНИ

Це майже неймовірно, але Олімпія справді була за-
бута. Та Олімпія, де спортивне й мистецьке життя ви-
рувало з такою силою! Похмуре середньовіччя наклало
заборону на ту нестримну радість, котру породжує до-
сконала фізична сила в поєднанні з моральним здо-
ров'ям.

Все радісне й світле для церкви було нетерпиме. Про
гармонійний розвиток людини не могло бути й мови. А
зразком для наслідування проголошувалися не розумні,
сильні й гарної статури громадяни, а виснажені постаті
святих, божих угодників...

Та ось розпускаються чарівні квіти Ренесансу! Епоха
Відродження не тільки принесла світле й нове до сфери
мистецтва, літератури й науки, вона поступово відрод-

жувала з мороку забуття все те прекрасне, що створив свого часу світ античності. Саме тоді вчені, письменники, художники й лікарі заводять розмову про те, що необхідно відновити Олімпійські ігри й ті принципи, на яких вони так довго і так успішно тримались.

Летаргічний сон всесвітньовідомого стадіону тривав майже півтора тисячоліття. Лише наприкінці XVIII та на початку XIX століть в долині Алфею з'являються археологи, які ведуть регулярні розкопки. Світ облітають перші сенсаційні відкриття. В той же час засновник сучасної гімнастики німецький педагог Гутс-Мутс вперше офіційно запропонував повернутися до славних традицій стародавніх Олімпіад.

Та справжнім поштовхом до народження нової олімпійської ери стала доповідь, присвячена знахідкам в долині Алфею. Її прочитав 10 січня 1852 року німецький археолог Ернст Курціус. Перше повідомлення видатного вченого називалось лаконічно й багатозначно: «Олімпія». Доповідь Курціуса набула надзвичайного резонансу в усьому культурному світі. До Олімпійської долини прибували все нові й нові експедиції дослідників.

Все це сприяло тому, що греки згадали, нарешті, що вони греки!

Еллада сама собі ставила запитання: як відродити Олімпійські ігри?

Проте справа не виходила за межі розмов доти, аж поки за неї взявся енергійний майор Евангеліс Заппас. На його кошти 1859 року в Афінах було проведено Пангрецькі ігри. В них взяли участь тільки спортсмени-елліни. Біля 20 000 глядачів прийшли того дня на збудований ще за часів царя Герода Аттика стадіон.

Але повернемось до подій, які передували згаданим розкопкам і знахідкам.

Ще 1723 року про необхідність археологічних досліджень в Олімпії заговорив французький вчений Бернард де Монфокон. Однак тоді його голос не був

почутий. 1764 року німецький вчений, фундатор сучасної археології Іоган Іоахім Вінкельман писав у своїй «Історії античного мистецтва»: «Я кажу про бажання здійснити подорож до Греції, але не в ті місця, що їх відвідують численні туристи, а в Еліді, куди ще не прийшов жоден вчений чи мистецтвознавець... Я певен, що наслідки перевершили б усі наші сподівання і що ретельні дослідження цієї землі принесли б величезну користь історії та мистецтву». Здійснити свої наміри вченому не довелося — 1768 року він трагічно загинув у Трієсті...

Проте за два роки до цієї події англійський археолог Річард Чандлер відвідав Еліді. Завдяки щасливому випадкові вчений знайшов пагорб Крона, річку Кладей і руїни невідомих християнських споруд. У 1787 року француз Фовель відшукав нарешті залишки храму Зевса. І хоч як це прикро, але місцеве населення протягом тривалих років використовувало величезні кам'яні блоки храму як... будівельний матеріал.

У 1821—1829 роках греки ведуть визвольну війну проти турків. З симпатією й співчуттям стежать волелюбні люди всієї Європи за цією священною боротьбою. Як відомо, англійський поет Джон Гордон Байрон боровся на боці еллінів.

Зрозуміло, що й ці події підвищили інтерес цивілізованого світу до історії Олімпії. 1824 року англійський лорд Стенхон видав путівник по Греції, де вперше навів топографічний начерк долини Алфею. Під час розкопок його малюнки стали в пригоді археологам не менше, ніж докладні описи в книжках Павсанія та інших стародавніх авторів. І в першу чергу — вже згаданому німецькому вченому Ернсту Курціусу.

1874 року між Грецією й Німеччиною було укладено угоду: кошти і вчених для археологічних досліджень дає Німеччина, а Греція подає необхідну допомогу робочою силою тощо. Оригінали знайдених творів мистецтва залишаються грекам, а німці мають право робити з них

копії. Хоча Бісмарк — тодішній голова уряду — такими умовами був дуже незадоволений, Курціус з ентузіазмом розпочав другий етап олімпійських пошуків.

Хоч як багато вивезли звідси римляни, зруйнували варвари й час, але кількість знахідок перевершила всі найоптимістичніші прогнози. Лише виробів з бронзи — понад 4000! Численні металеві інструменти, триножники, казани, гантелі для стрибків, диски, списи, кераміка й теракота!

Терпляче, обережно Ернст Курціус та його помічники — греки, французи, італійці й, звичайно, німці — шар за шаром знімають тисячолітній мул. І весь світ побачив нарешті величні руїни стародавньої Олімпії із залишками храмів, статуями (чи п'єдесталами) атлетів, фундаментами гімнастичних споруд. Наслідки цих розкопок дали науці дуже важливі факти з історії стародавньої фізичної культури, мистецтва й архітектури. А видобування ці факти доводилось інколи з 5—7-метрової глибини.

Те, що розпочали археологи й мистецтвознавці, нахненно продовжував французький спортсмен П'єр де Кубертен. Цього ентузіаста спорту давно вже непокоїло ненормальне становище, що існувало в різних країнах. А ненормальність полягала в тому, що в усіх галузях фізичного виховання не вщухали суперечки й чвари: борці й штангісти вважали гідною уваги лише важку атлетику, фехтувальники з презирством дивилися на велосипедистів та веслярів, легкоатлети ворогували з жокеями, а стрільці заводили інтриги проти тенісистів. Та ще більшою шкоди завдавав світовому фізкультурному рухові дух користолюбства, що його посилено культивували бізнесмени від спорту.

Парижанин П'єр де Кубертен був не тільки прекрасний весляр та гімнаст, а ще й чудовий педагог, вихователь, гуманіст, людина високої культури. Всебічно вивчивши існуюче становище, він прийшов до висновку, що усунути згадані вади можна лише єдиним шляхом: необ-

хідно започаткувати регулярні міжнародні змагання, де були б рівні всі види спорту і в котрих мали б можливість брати участь спортсмени всіх країн та народів.

Та, власне кажучи, не треба було вигадувати нічого нового: такі змагання існували вже за часів античності. Це були, звичайно, Олімпійські ігри, хоча й брали в них участь самі елліни.

Для досягнення заповітної мети П'єр де Кубертен перш за все спробував зблизити спортивні об'єднання Франції й інших країн. Чотири роки безперервних подорожей, зустрічей, дискусій. Виступи в пресі. 25 листопада 1892 року — його перша доповідь в Сорбонні: французам запропоновано стати ініціаторами нового всесвітнього руху проти національної обмеженості в спорті. Запальний парижанин закликав відродити Олімпійські ігри в світовому масштабі, і всі присутні радо вітали цю ідею.

Минуло ще півтора року активної пропаганди олімпійських ідей. Багато сил доклав Кубертен, щоб слова стали ділом. І нарешті 16 червня 1894 року в Паризькому університеті відбулася Перша Олімпійська конференція. П'єр де Кубертен навмисне обрав для урочистого засідання цей храм науки, щоб стало зрозуміло всім: йдеться про незрівнянно більше, ніж проста нарада з питань атлетики.

Велике враження справило на присутніх і те, що в момент відкриття конференції пролунав на давньогрецькій мові щойно знайдений гомерівський «Гімн Аполлону». Численні учасники цих незвичайних зборів — вчені та діячі культури — знали мову еллінів. Тому для них особливо значуще звучали слова стародавнього величного вірша.

На перший Олімпійський форум надіслали своїх представників тринадцять країн, а ще двадцять одна держава письмово засвідчила своє приєднання до новоствореної організації. 23 червня була одностайно ухвале-

на пропозиція Кубертена: «З метою пошвавлення й розвитку фізичного виховання, а особливо для встановлення дружніх зв'язків між народами проводити, на зразок грецьких Олімпіад, кожні чотири роки змагальні ігри й запрошувати до участі в них всі народи».

Тоді ж був заснований Міжнародний Олімпійський комітет на чолі з Кубертеном. Цей пост він займав до самої смерті, хоч останні дванадцять років свого життя був почесним президентом.

Кубертен запропонував розпочати нову еру Олімпійських ігор в перший рік ХХ століття. Та нетерплячі й експансивні греки — нащадки героїв античних стадіонів — домоглися того, що була прийнята нова ухвала: перші ігри нового часу провести 1896 року в Афінах — на знак визнання величного минулого Еллади. Чи варто казати, що Кубертен не заперечував! Грецький поет Вікелас Дімітріос одностайно був проголошений «головним елладодиком» перших Олімпійських ігор нової ери.

Отже, збулося! 5 квітня 1896 року в Афінах урочисто й радісно Ігри було відкрито. На стародавній стадіон прийшли 80 000 глядачів. Урочисто прозвучав грецький гімн, прогрімали гарматні салюти, і в повітря злетіли сотні голубів — крилатих символів миру.

Марафонську дистанцію (вперше в історії світового спорту!) швидше за всіх пробіг грек-поштар Спірідоніс Луїс. Відтоді цей вид змагань назавжди увійшов до програми Олімпіад.

Після довгого-довгого сну, що тривав 1503 роки, Олімпійські ігри прокинулись, щоб розпочати нове життя.

Нові Олімпійські ігри від самого початку, від задуму були заходом значно більшим, ніж звичайне повторення античних традицій: в їхню інтернаціональну орбіту тепер поступово залучалося все людство. Це були Ігри на новому, вищому щаблі!

Ось головні принципи, впроваджені Кубертеном.

1. Рівноправність видів спорту і спортсменів усіх країн. Він потім не допустив більше повторення ганебної практики, яка мала місце 1904 року в Сполучених Штатах Америки на Іграх в Сент-Луїсі. Тут викликало загальне обурення те, що негри, індіанці, філіппінці й айну змушені були змагатися в два так звані «антропологічних дні».

2. Олімпійські ігри не можуть бути привілеєм якоїсь країни чи раси: вони належать усьому світові.

3. Ігри — один з шляхів досягнення взаєморозуміння між народами. Вони допомагатимуть здійснити мрію людства про вічний та міцний мир.

Серед учасників Першого Олімпійського конгресу Росію представляв відомий спортсмен і організатор О. Д. Бутовський, який потім був присутній і на святі в Афінах.

Олімпійський рух поступово охоплює майже весь світ. Почали проводити свої Олімпіади й окремі країни. Перша Всеросійська Олімпіада відбулася 1912 року в Києві. Та про все це треба розповісти в окремій книжці...

...Підбадьорюваний радісними вигуками уболівальників по шосе мчить бігун. В його руках — палаючий смолоскип. Такий самий, як три тисячі років тому ніс еллінський юнак від жертовника Прометея до Афін.

Та ось уже смолоскип — у велосипедиста, котрий незабаром передасть його плавцеві чи вершникові. Естафета олімпійського вогню простеє країнами й континентами, безсмертний смолоскип Прометея на кораблях і літаках перетинає океани й точно в призначений день буде принесений туди, де все вже готове для зустрічі майбутніх олімпіоників та їхніх ширих уболівальників...

...Вогонь Московської Олімпіади спалахне 19 червня — рівно за місяць до початку Ігор. Від храму Гері в Олімпії грецькі атлети понесуть смолоскип через Афі-

ни, Корінф та Фіви до Салонік. Далі олімпійську естафету послідовно прийматимуть спортсмени Болгарії та Румунії. А біля селища Леушани (Молдавія) смолоскип буде урочисто прийнятий спортсменами Країни Рад: це відбудеться 5 липня 1980 року. Чотирнадцять днів подорожуватиме олімпійська естафета шляхами Молдавії, України та Російської Федерації. Священний смолоскип, змінюючись через кожні десять хвилин, нестимуть видатні радянські спортсмени, кращі представники виробничих молодіжних колективів, робітники ударних комсомольських будов, нарешті, відмінники навчання — школярі та студенти.

До Москви олімпійська естафета прибуде 18 липня 1980 року — напередодні урочистого відкриття Олімпіади...

Як бачите, Ігри ці виявилися довговічнішими й життєздатнішими, ніж «безсмертні» еллінські боги. В могутньому й радісному змаганні Олімпіади перемогли і святенницькі християнські догмати, виявились сильнішими за будь-які релігійні забобони. Людям планети нашої Олімпійські ігри принесли щастя мирних і дружніх змагань. А люди принесли цим змаганням доброту, безсмертя і впевненість у завтрашньому дні. Небожителі зійшли зі стартової доріжки, назавжди залишивши її людям. Поступившись перед Людиною!

З М І С Т

Запитання до читача	5
Глава I. Три легенди, або Як змагалися боги та герої	7
Глава II. Скептична посмішка Геродота	14
Глава III. Тут зневажали товстунів	19
Глава IV. Спартанці чи афіняни?	25
Глава V. Учні кентавра	33
Глава VI. Лікурґ з Іфітом ухвалили...	41
Глава VII. Стрибок-загадка та бігуни з Академії	53
Глава VIII. Кого висміює Гомер	70
Глава IX. Слава й ганьба іподромів	81
Глава X. Не тільки в долині Алфея	90
Глава XI. Подруги Аталанти	95
Глава XII. Педагогіка, спорт і поезія	100
Глава XIII. Філософ у боксерській стійці	105
Глава XIV. Мілон Кротонський — атлет і герой	112
Глава XV. Коли процвітав Херсонес	116
Глава XVI. Безсмертя античних атлетів	122
Глава XVII. Лабораторія на свіжому повітрі	131
Глава XVIII. Чому ж саме в Елладі?	137
Глава XIX. Смерть чи летаргічний сон	144
Глава XX. Боги залишають стадіони	151

Ш20 Шанин Ю. В.
Люди і міфи Олімпії: Нариси. Для серед. шкiл. в.
(Худож. Г. І. Ясинський). — К.: Веселка, 1980. —
159 с., іл.

В книжці розповідається про те, як виникли Олімпійські ігри
в Стародавній Греції, про їхній розвиток і занепад в давні часи
та про те, як вони відродилися в Олімпійських іграх сучасності.

Ш 70803—069
М206(04)—80 174—80 4802010000

ББК75-4
7А.02

Юрий Вадимович Шанин
МИФЫ И ЛЮДИ ОЛИМПИИ

О черки

(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста

Художник Геннадий Иванович Ясинский

Издательство «Веселка», Киев-4, Бассейная, 1/2

Редактор Л. Т. Василенко

Художний редактор В. С. Крюков

Технічний редактор Ф. Н. Резник

Коректори С. В. Гордіюк, А. О. Пастухова

Информ. бланк № 1025

Здано на виробництво 30. 11. 79. Підписано до друку 23. 01. 80.
Формат 70×108/32. Папір друк. № 1. Гарнітура літературна. Друк
високий. Фіз. друк. арк. 5 Обл.-вид. арк. 5,86. БФ 31714. Умовн.
друк. арк. 7. Тираж 65 000. Зам. 1476-9. Ціна 35 коп. Видавництво
«Веселка», Київ-4, Басейна 1/2. Набір і матриці виготовлено
на Ордена Леніна комбінаті друку видавництва «Радянська Ук-
раїна». Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94. Віддруковано
на Львівській книжковій фабриці «Атлас» республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Львів-5, вул. Зелена, 20.